

I. Frigyes Vilmos,
a „katonakirály”

NÉMETH ISTVÁN

A porosz mítosz 1226-1947

Poroszország egyedülálló történelmi jelenség – jóval több, mint egy egykorvult európai hatalom. A Hohenzollernek államát már a kortársak is mitikus képződménynek látták: legyőzhetetlen, agresszív katonai gépezetnek, amelyet a reakciós junkerosztály tart kézben s egy megvesztegethetetlen, kegyetlenül hatékony bürokrácia kormányoz. *„Más államoknak van egy hadseregük – mondta állítólag Mirabeau gróf, francia politikus –, Poroszország hadseregének azonban egy állama van.”*

A poroszok legendája a 18. században keletkezett. A katonaságtól elbűvölt I. Frigyes Vilmos király rendkívül erős haderőt hozott létre, amelynek a monarchia érdekeit is alárendelte. A hétéves háború csataterain – amely az utolsó és legpusztítóbb volt mindazon konfliktusok közül, amelyeket Poroszország királya, II. Frigyes 1740-től Szilézia birtoklásáért folytatott Ausztria ellen – aztán kiteljesedett Poroszország mítosza. Az általános vélemény az volt, hogy Berlin ezt a háborút a Habsburg–francia–orosz koalíció fölényével szemben nem nyerheti meg, azonban Frigyes hihetetlen szerencséjével mégis megmentette trónját.

Az idők során ez a mítosz démoni erővé nőtt. A második világháború négy győztes hatalma 1947. február 25-én bejelentette Poroszország feloszlátását azzal a céllal, hogy a németeket egyszer s mindenkorra megfosszák a militarizmus szellemétől, amelynek – úgy vélték – Poroszország a hordozója. Úgy gondolták, a béke és a biztonság csak akkor tartható fenn, ha ez az állam eltűnik. Még a neve sem létezhet tovább. Egy legyőzött országot feloszlátanak, nevét eltörlik, korábbi uralkodóinak képeit elássák, hogy ezzel is megakadályozzák a halottak feltámadását.

I.

A HOHENZOLLERNEK KATONAÁLLAMA

1226-1740

Poroszország egy valószínűtlen nagyhatalomnak tűnt: államának területeit kilométerek százai választották el egymástól. A porosz állam két gyökérből, két külön országból keletkezett. E területek évszázadokon keresztül egymástól részben függetlenül léteztek. A Hohenzollern-dinasztiának mégis sikerült az országot – szívóssággal, hatalmi ambíciókkal, egy sor történelmi véletlennek köszönhetően szerencsével – Európa egyik legjelentősebb hatalmává tennie.

A Német Lovagrend 1226-ban alapította meg államát, hogy a pogány balti népeket – amelyek közé a porosz törzs is tartozott – hitértítő tevékenységgel megnyerjék maguknak. A rendi állam virágzása kb. 200 éven át tartott, számos német telepés költözött a Keleti-tenger vidékére. De a 15. században lengyel-litván csapatok támadták meg a háborús barátok államát. A lovagok vereséget szenvedtek, néhány területüket elveszítették, s a lovagrend nagymesterének el kellett ismernie a lengyel király fennhatóságát.

A HOHENZOLLERNEK FELEMELKEDÉSE

1510-ben a Német Lovagrend nagymesterévé Albert brandenburg-ansbachi herceget választották, aki a Hohenzollernek egyik mellékágának leszármazottja volt. A lovagok e nagy fejedelmi házzal kialakult kapcsolattól reméltek támogatást a lengyel király ellen.

Albert háborút indított a lengyelek ellen, de sikertelen maradt. Végül kihasználta a reformáció kínálta esélyt. Luther Márton azt tanácsolta neki, hogy a rendi államot saját vezetése alatt alakítsa át világi birodalomká. 1525-ben Albert áttért a protestantizmusra, s megegyezést keresett a lengyel koronával. Mivel a király hozzájárult tervéhez, Albert behódolt neki, letette a hűbéri esküt – amelyet minden elődje megtagadott –, és megígérte a fegyveres hűbéri szolgálatot. Viszon-

zásként Poroszország hercegének nevezték ki. A rendi lovagok egyik fele áttért az evangélikus hitre, a többiek – részben erőszakkal elűzve – elhagyták az országot.

A porosz állam másik gyökerét Brandenburg örgrófsága jelentette. Zsigmond császár ezzel a családi tulajdonához tartozó területtel ajándékozta meg 1415-ben egyik hűséges szolgáját, a

nürnbergi várgrófit, Hohenzollern Frigyeszt. Brandenburg örgrófság szegény, elmaradott vidék volt, mégis nagyon értékes a hozzá kötődő cím miatt, uralkodója ugyanis azon hét választófejedelem egyike volt, akik a birodalomban császárválasztó joggal rendelkeztek. Rangjuk nagy befolyást biztosított számukra, mivel minden választás során földdel, pénzzel és további címekkel vásárolták meg szavazataikat.

A 16. század végén az örgrófság uralkodói számára nagy esély kínálkozott állami területük megduplázására. 1586-ban meghalt a hivatalban lévő porosz herceg utolsó férfi örököse, és valószínűtlen volt, hogy a gyengeelméjű uralkodó további fiút tudna nemzeni. Azonban még számos lánya volt, így a választófejedelem fia feleségül vette a porosz herceg legidősebb lányát, és hogy teljesen kizárja bárki más örökösödési igényét, maga a fejedelem nőül vette menyé fiatalabb testvérét.

A herceg halálával a brandenburgiak 1618-ban megörökölték a Porosz Hercegséget. Ez lett az új állam, Brandenburg-Poroszország alapítási dátuma.

Albert brandenburg-ansbachi herceg

A két alapító ország azonban távol fekküdt egymástól. Uralkodóinak így sürgető feladata lett, hogy ezeket az országrészeket zárt állami területté változtassák. A Hohenzollernnek 300 éven keresztül diplomáciai, politikai és katonai eszközökkel küzdöttek ezért, mélyrehatóan formálva ezzel nemcsak a német, hanem az európai történelmet is.

A Hohenzollern családból származó Frigyes Vilmos határozott, gyakorlatias és reformbarát kormánypolitikája egyengette Brandenburg–Poroszország nagyhatalommá emelkedését s a Hohenzollernnek vezető német uralkodóházzá válását. Kiterjesztette állama területét, hatékony közigazgatást és állandó hadsereget teremtett, s ezzel lerakta a brandenburgi–porosz hatalom alapjait. Az 1675. júniusban Fehrbellin mellett lezajlott ütközet után pedig a „nagy választófejedelem” lett epitheton ornansa.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ

Brandenburg és Poroszország elhelyezkedése a harmincéves háború sok szereplője között – Svédország és Dánia északon, Franciaország nyugaton, a császári Ausztria délen – katasztrofális következményekkel járt az országra nézve. Folyamatosan hadseregek vultak egyik vagy másik részén kereszt-

tül, s nagy területeket pusztítottak el. A szoldateszka gyilkolt és fosztogatott, nőket erőszakolt meg. György Vilmos brandenburgi választófejedelem és porosz herceg félnék, ingadozó, testileg gyenge ember volt, aki folyamatosan menekült az idegen csapatok elől.

A harmincéves háború drasztikusan megmutatta Brandenburg–Poroszország gyengeségeit. Az ország szinte védtelenül esett áldozatul minden agresszornak. Ezért György Vilmos fia, Frigyes Vilmos az állandó hadsereg felállítását tekintette legsürgetőbb feladatának. Uralkodása kezdetén hadserege kereken 3000 főt számlált, 30 évvel később már tizenkétszer nagyobb létszámú volt. A kiválóan kiképzett és jól felfegyverzett katonaság – szintén alaposan kiképzett tisztjei vezetésével – olyan haderőt alkotott, amely elég ütöképességű bizonyult a svéd nagyhatalom legyőzéséhez.

Brandenburg–Poroszország 1674-ben háborút kezdett Svédország ellen, amely megszállva tartotta Pomeránia nagy részét. 1675-ben a Fehrbellin melletti ütközet jelentős presztízst hozott a választófejedelemnek,

Frigyes Vilmos választófejedelem

mivel hadserege egy nagyhatalmat győzött le. Ám Brandenburg örgrófságban a lakosság fele mészárlások, éhség és járványok következtében meghalt. A rendkívüli lakosságvesztések kiegyenlítésére Frigyes Vilmos 1685-től befogadta országaiba a Franciaországból menekülő hugenottákat, mivel a katolikus XIV. Lajos király nem tűrte a protestáns hit gyakorlását.

A „nagy választófejedelem” 1685-ben türelmi rendeletet bocsátott ki, amely jelentős privilégiumokat biztosított a Brandenburg örgrófságba és Poroszországba érkező protestánsok számára: szabadon választhatták meg lakóhelyüket, üresen álló házakat kaptak – és díjtalanul építőanyagot a renoválásukhoz –, kevesebb adót fizettek és nem kellett katonai szolgálatot

Egy „hosszú fickó” a királyi gardából

A POROSZ ERÉNYEK

A porosz erények közé sorolják a kötelességtudatot, a megvesztegethetetlenséget és tisztességet, a vallási toleranciát, igazságosságot, tiszteletet, takarékoságot, szorgalmat, megbízhatóságot, engedelmességet, hűséget, rendszereteket és pontosságot, önképzést, szerénységet, önmegtadadást.

Az erények alapjait a fiatal porosz királyságban I. Frigyes Vilmos, a „katonakirály” vetette meg. Olyan önműködő abszolutista államot igyekezett kiépíteni, amelynek motorja a katonaság. Az abszolutista Európában egyetlen uralkodó sem vette ennyire komolyan felelősségét és ügyelt ennyire szigorúan életvezetésére. Valamennyi alattvalójától megkövetelte a példás életvitelt, a szorgalmat és az Istenbe vetett hitet.

teljesíteniük. A 150-160 ezer hugenotából, akik 1685-ben a még 1598-ban kihirdetett nantes-i rendelet visszavonása miatt hagyták el Franciaországot,

mintegy 44 ezer fő érkezett német területre, s közülük 20 ezer fő Brandenburg–Poroszországban telepedett le.

1700 körül Berlin közel 30 ezer lakosának 20%-a francia volt. Jelentős részük gazdasági és kulturális teljesítménye alapján az „importált tartalék polgárság” címet vívta ki és fontos szerepet töltött be Berlin európai metropolisszá emelkedésében. Közülük számos kézműves – tükörkészítők, selyemszövők, üvegfúvók, porcelánkészítők – járult hozzá a gazdaság fellendítéséhez, de leginkább a luxuscikkek előállításában jeleskedtek, és a terjeszkedő udvari központok keresletére voltak utalva. Épületeik pedig – közöttük az 1701-től épített, kupolaformájú Francia dóm – a városképet is szépítették.

A MEGVÁSÁROLT KORONA

A barokk korszakában egy uralkodó tekintélyének és rangjának megítélése majdnem ugyanolyan fontos volt, mint hadseregének ütőereje. De a Habsburg-házból származó császár, a Szent Német-római Birodalom feje sokáig megtagadta a brandenburgi választófejedel-

mektől a királyi címet. Csak 1700-ban adta hozzájárulását a porosz uralkodók rangjának emeléséhez, amikor a Habsburgoknak csapatokra volt szükségük a Franciaország elleni háborújukhoz, és a poroszok rendelkeztek a legerősebb német haderővel.

A königsbergi kastélyban 1701. január 18-án megkoronázták a nagy választófejedelem 1688 óta kormányzó fiát, aki így I. Frigyes néven Poroszország királya lett. A címmel együtt a Brandenburgnak alárendelt keleti-tengeri területet is az állam szerves részévé váltak, amelyet együtt Porosz Királyságnak neveztek.

I. Frigyes király másodosztályú királyi címét különleges pompával igyekezett kompenzálni, amelyet Európa többi udvara megmosolygott és nagyzási hóbortnak tekintett. Berlinben káprázatos ünnepek, feltűnő ceremóniák, reprezentatív épületek voltak hivatottak növelni a Porosz Királyság tekintélyét. 1700-ban Berlinben megépült a Tudományok Társaságának épülete, Európa első akadémiaja, amely a természet- és szellemtudományokat egyesítette, a porosz katonai hatalmat kifejező barokk stílusú fegyvertár, a versailles-i kastély mintájára továbbépített

lietzenburgi nyári kastély, Berlin ka-
puja előtt a holland–barokk stílusú kö-
penicki vadászkastély, illetve a charlot-
tenburgi palota is.

I. FRIGYES VILMOS, A „KATONAKIRÁLY”

A királyság tekintélyét Poroszország
drágán vásárolta meg; 1713-ban I. Fri-
gyes szinte teljes csődben lévő államot
hagyott fiára, I. Frigyes Vilmosra. A fi-
atal uralkodó takarékosági programot
rendelt el, eladta asztali ezüstjét és
aranyedényeit, elbocsátotta az udvari
szolgák egyharmadát, s 24 kastélya
közül csupán hatot tartott meg.

A „katonakirály” csak hadserege fej-
lesztésére nem sajnálta a pénzt. A po-
rosz állami költségvetés 80%-át békeidő-
ben is a hadseregre költötte. Azonban
a hadsereget túlságosan drága eszköz-
nek tartotta, úgy vélte, azt ápolni kell,
de bevetni nem. Potsdami gárdaezredé-
ben csak legalább 188 centiméter
magas férfiak szolgálhattak. 2400 „hos-
szú fickóval” vette körül magát, akiket
drágán vásárolt. Egy ízben 9000 tallé-
rért, egy miniszter fizetésének három-
szorosáért szerzett meg egy 2,16 méter

magas ír katonát. Számukra külön épü-
leteket kellett építeni, hogy beférjenek
az ajtón. „*Nem érdekelnek a legszebb lá-
nyok sem – mondta –, de a katonák...,
azok a gyengéim.*” A porosz hadsereg
létszámát megduplázta, amely így 83
ezer főre nőtt s Európa negyedik leg-
erősebb hadereje lett. „Katonagépezé-
tében” a katonai szolgálatra alkalmas
férfiaknak újoncként kellett a birodal-
om rendelkezésére állniuk; a nemes
családok fiait pedig – sokszor akarattuk
ellenére – tiszteknek képezték ki.

I. Frigyes Vilmos fegyelmezett, sz-
igorúan centralizált bürokráciát hozott
létre, s felszámolta a rendi előjogok
maradványait. 1719-ben felszabadítot-
ta a kincstári parasztokat, támogatta
Kelet-Poroszország betelepítését, és
szigorú merkantilista gazdaságot ve-
zetett be. A spanyol örökösödési hábo-
rúban (1701–1714) megszerezte Ober-
geldernt, majd az északi háborúban
(1700–1721) Elő-Pomerániát. 1706-
ban feleségül vette Zsófia Dorottyát, a
hannoveri herceg – a későbbi I. György
angol király – leányát. Külpolitikailag
az Oroszországgal és Ausztriával kö-
tött szövetséggel biztosította magát
(1726).

Abszolutista rendszere gazdaságilag
és politikailag egyaránt fellendítette
Poroszországot; egyúttal megalapozta
a porosz militarizmust és a tisztviselői
rendszert, amelyeket a „porosz éré-
nyek” – köteleességteljesítés és enged-
elmesség – hatottak át. A spártai módon
élő király a tisztviselők számára 35 fe-
jezetben és 297 paragrafusban fogal-
mazta meg szolgálati előírásait. Ön-
magát „Isten törvényszolgájának” te-
kintette. I. Frigyes Vilmos semmitől
sem tartott jobban, mint az isteni bü-
ntetőbíróstól. Gyermekként megis-
mertették vele a predesztinációs (eleve
elrendelési) tanokat, így a kisfiú állan-
dóan attól tartott, hogy az elátkozot-
takhoz tartozik, és nem is tehet ellene
semmit. A „katonakirály” ezért később
megtiltotta, hogy fiát az eleve elrende-
lés tanaival háborgassák.

Berlin lakosságának gyors növeke-
dése miatt I. Frigyes Vilmos átfogó épí-
tési programot rendelt el fővárosában.
Magas beosztású tisztviselőit egybek
mellett arra kényszerítette – miközben
ellenőrzéssel és kemény büntetésekkel
lojalitást és köteleességtudatot követelt

I. Frigyes megkoronázása, 1701. január 18.

KRONOLÓGIA

1226 a Német Lovagrend államot
alapít a Memel és a Visztula között,
a Keleti-tengernél

15. század lengyel–litván csapatok
támadják a háborús barátok államát;
a rendi lovagok vereséget szenvednek,
a nagymesternek el kell ismernie
a lengyel király fennhatóságát;
viszonzásként Poroszország hercegé-
nek nevezik ki

1415. április 30. Zsigmond német
király Hohenzollern Frigyesnek
ajándékozta Brandenburgot

1510 a Német Lovagrend Albert
brandenburgi örgrófot választja
nagymesterének

1525 Albert áttér a protestantiz-
musra, s a lovagrend egyházi birtokai-
ból világi államot hoz létre Porosz
Hercegség néven

1618 a brandenburgiak megöröklik
a Porosz Hercegséget; megalakul
Brandenburg–Poroszország

1640–1688 Frigyes Vilmos, a „nagy
választófejedelem” uralkodása

1674 Brandenburg–Poroszország
háborút kezd Svédország ellen, amely
megszállva tartja Pomeránia nagy
részét

1675 a Fehrbellin melletti ütközetben
a választófejedelem serege legyőzi
a svéd nagyhatalmat

1685-től Frigyes Vilmos hugenottá-
kat telepít országaiba

1688 Frigyes, a nagy választófejede-
lem fiának kormányzása

1701. január 18. I. Frigyes porosz
királlyá koronázása

1713–1740 I. Frigyes Vilmos,
a „katonakirály” uralkodása

tőlük –, hogy saját költségükön építse-
nek házakat a katonáknak és a bevándor-
lóknak.

Amikor 1740-ben I. Frigyes Vilmos
meghalt, szilárd királyságot, virágzó gaz-
daságot, erős hadsereget és hatékony
közigazgatást hagyott hátra. A korona
bevételei megduplázódtak, s a berlini
kastélyban az állami kincstár nyolcmillió
tallért őrzött. Fia, II. Frigyes e tartalékok
használatára, hogy Poroszországot euró-
pai nagyhatalommá tegye. ♦

II.

NAGY FRIGYES NAGY KORSZAKA

1740-1786

A „katonakirály” fia volt, de nem illett hozzá apja vakfegyelme. Trónörökös-ként félt a lövések zajától, költő és filozófus akart lenni. Ám az atyai retorziók megkeményítették érzékeny lelkét. Alig emelkedett trónra 1740-ben, máris harcba indult Sziléziáért – „életre vagy halálra”. Az évtizedekig elhúzódó háborúnak közel 300 ezer alattvalója esett áldozatul. Tizenegy évet töltött a harctéren, s vakmerő életének négy támadó háborúja során nagyhatalommá kovácsolta Poroszországot. A kormányzásának első éveiben folytatott gát-lástalan terjeszkedés az évek során a porosz monarchia önzetlen szolgálatába fordult. Kormányzása végén cselekedetei már nem saját dicsőségének gyarapítására irányultak, hanem az elérték megőrzésére. Felvilágosult abszolutista uralkodóként elsődlegesen az állam szolgálatát tartotta fontosnak.

A SZILÉZIAI HADJÁRATOK

1740 májusában elhunyt Frigyes Vilmos, a „katonakirály”, s fia, a rheinsbergi széplélek-filozófus gyorsan átváltozott hadvezér-királyrá. Az ifjú Frigyes az antik történetírók szövegeit olvasva, a svéd XII. Károly király hadi dicsőségétől elbűvölve „észak Nagy Sándora” kívánt lenni, miközben tisztában volt azzal, hogy a személyes bátorságnak és merészségnek párosulnia kell az állami bölcsességgel. Apjától eltérően Frigyes saját uralkodói képét elsősorban hadvezéri dicsőségével igyekezett megalapozni.

1740 decemberében a porosz hadsereg – régi örökösödési igényekre hivatkozva – bevonult Sziléziába. A közvetlen kiváltó okot VI. Károly osztrák császár 1740. októberi halála jelentette, amivel a Habsburgok-ház férfiágon kihalt. Európa az osztrák ház örökségéről vitázott: vajon VI. Károly lánya, a 23 éves Mária Terézia hercegnő-e a jogos örökös, vagy Albrecht von Bayernnek van erre előjoga, aki VI. Károly elődjének, I. József lányának férje volt.

XV. Lajos francia király a müncheni választófejedelmet támogatta. Frigyes azonban nem várt. A pénzügyileg és katonailag megrendült Bécs legfeljebb

80 ezer fős, többnyire Sziléziától távol állomásozó csapatokat tudott kiállítani a 90 ezer fős porosz katonasággal szemben. A 28 éves király dicsőségre vágyva habozás nélkül megtámadta Sziléziát, hogy elszakítsa az osztrákoktól. Csapatát személyesen vezette az ütközetbe. Más, zsákmányra éhes hatalmakkal – Franciaország, Bajorország és Spanyolország – szövetségben Ausztriát Szilézia átengedésére kényszerítette. 1742 júniusában, egy győztes csata után Breslauban békét kötött Mária Teréziával. A békét „szentnek” és „megingathatatlan” nevezte, de már két évvel később – amikor Bécs katonailag Elzászban volt lekötve – rajtaütésszerűen elfoglalta a védtelen Csehországot, hogy megakadályozza a Habsburgok hatalmának növekedését és Szilézia visszafoglalását, amelyhez körömszadktáig ragaszkodott. Az utánpótlási nehézségek és az ellenséges parasztek árurejtegetése ellenére a poroszok tartották pozíciójukat, de a Rajnától erőteltetett menetben visszatérő osztrák csapatok visszavonulásra kényszerítették őket. Kereken 17 ezer katonájuk – a többnyire külföldi zsoldosokból összeállított porosz hadsereg egynevede – szökött meg tőlük; ez volt a hadtörténet legnagyobb dezertálása.

1745. december 25-én a drezdai békében Mária Terézia másodsorú mondott le Sziléziáról. Cserébe Poroszország elismerte házastársát, I. Ferencet törvényes német császárnak. Három nap múlva Frigyes győztesen tért vissza Berlinbe. Itt látta először a „Vivat Fridericus Magnus” feliratokat a házak falán, s hallotta a győzelmi éljenzést. A második sziléziai háború után kijelentette, hogy „ezután egy macskát sem fogok többé megtámadni, hogy megvédjem magam”.

A POROSZ KATONAI DRILL

Frigyes állama férfibirodalom volt, amelyben a hadsereg dominált. A trónra lépésekor 76 ezer fős hadsereg halála idejére 190 ezer főre növekedett, s Ausztria és Oroszország után Európa harmadik legnagyobb hadereje volt. Egyúttal a fegyelem csodája. A katonáknak órákon keresztül kellett nyílegyenes sorokban menetelniük, értették a gyors mozgások csínját-bínját, s eközben kék-fehér egyenruhájukat makulátlanul tisztán kellett tartaniuk. Még a harcban is olyan egyenesen meneteltek, mintha díszszemlén lennének. Ott minden hajszálnak a helyén kellett lennie. És ezt az absztrakt, esztétikus, szó szerinti fegyelmet egész Európa példaképnek tekintette, s szinte valamennyi uralkodó Frigyeshez hasonló szeretett volna lenni.

Frigyes az előljárával szembeni ellenállás megtörésére bevezette a halálbüntetést, mert úgy vélte, a katonának jobban kell félnie saját tisztjétől, mint az ellenségtől. A szökés a katonavilágban a legfőbb büntettnék számított. Megakadályozása érdekében a tábortokat nem lehetett erdők közelében felverni, kerülni kellett az éjszakai meneteket, s a katonák csak csoportokban mehettek vízért. Ennek ellenére a kétségbeesettek a szökést választották: kézművesnek, hajósoknak vagy nőnek öltöztek, tartályokba vagy hordókba rejtöztek. Elfogásukkor halálbüntetéssel vagy a rettegett fűzfavessző-futással büntették őket. Utóbbi esetben a szökevénynek száz-száz katona által alkotott hosszú folyosón kellett futnia, és addig vesszözték, míg össze nem esett. Másnap folytatódott a büntetés, mindaddig, amíg a bűnös életben volt.

1757. december 5-én, a kora reggeli órákban Károly Sándor lotaringiai herceg, a sziléziai osztrák hadsereg főhadparancsnoka arra lett figyelmes, hogy a Nagy Frigyes vezette porosz hadsereg zeneezőval indul támadásra jobbszárnya ellen. Mária Terézia németrómai császárné sógora ezért tartalékát a fenyegetett szakaszra vezényelte. Amikor az első löporfüst felszállt, váratlan kép tárult a szeme elé: a porosz hadsereg déli irányban menetelve távozott.

Pozíciója támadhatatlanságáról meggyőződve és csapatai számszerű fölényében bízva – hozzávetőlegesen 35 ezer porosz katona állt szemben 65 ezer osztrákkal – az osztrák hadvezér azt hitte, hogy ellenfele megfutamodott a csatából. De súlyosan tévedett, a porosz király megtévesztette őt. Csapatait nem kivonta, hanem egy domb-láncolat védelmében az osztrák hadsereg balszárnya ellen vonultatta, mert itt érzekelte az osztrákok gyengeségét.

A támadók már a görögöknl is alkalmazott ferde csatarendben támadtak. Ez a megoldás ugyanis lehetőséget kínált a gyenge de-

fenzív szárny visszaszorítására a megerősített támadó szárny mögé és a nagy veszteségekkel járó frontális támadás elkerülésére. 12 óra tájban a felvonuló porosz hadsereg támadásba lendült, ami teljesen váratlanul érte az osztrákok balszárnyát. Ellentámadásukat a poroszok jobbszárnyán álló, von Zieten huszártábornok vezette lovasság véresen visszaverte. Végül Károly hercegnek sikerült átcsoportosítania hadseregét, s a porosz támadás 15 óra tájban Leuthen helység előtt megrekedt.

Ebben a helyzetben az osztrák lovasság megtámadta a védtelennek tűnő porosz balszárnyat. Von Driesen tábornok, a porosz balszárny lovasságának vezetője éppen erre várt. Az ellenség előtt elrejtett egységeivel benyomult az osztrák lovasság balszárnyába, s azt saját gyalogsági vonalaiba szorította. Az összezavarodott osztrák csapatok nem tudtak ellenállni a porosz szuronyrohamnak, s menekülésbe kezdtek. A győzelem megszilárdította Poroszország katonai helyzetét, bár a háborúskodást nem zárta le.

A HÉTÉVES HÁBORÚ

A király rigorózan járt el a diplomácia egyébként kompromisszumos világában. A túl sok áldozatot követelő sziléziai csaták után ugyan belátta, hogy „a háború néhány tekintetben haszontalan vérontás volt, Poroszország a győzelmek láncolatával sem ért el többet, mint Szilézia birtoklásának megerősítését”, s a keserű győzelem végül nyolcmillió tallérjába került. De a háborúk nem „üzletek” – vélekedett annexiós terveiről –, hanem „álmodozások”, a fantázia művei, egyfajta l'art pour l'art. *„Ki gondolta volna, hogy a gondviselés egy poétát választ ki, hogy lerombolja Európa politikai rendszerét és királyainak számításait a feje tetejére állítsa?”*

1756 augusztusában, három évvel Voltaire távozása után Frigyes benyomult Szászországba, megkezdve ezzel a hétéves háborút, amely saját felfogása szerint ismét preventív háború volt Európa nagyhatalmainak szorongató gyűrűjében. A szövetséges oroszok és osztrákok fegyverkezési intézkedései láttán már 1749-ben kardját csörtette: ha még Nagy-Britannia is belép a szövetségbe, akkor „a háború elkerülhetetlen”. Hogy e „félelmetes liga” létrejöttét megakadályozza, defenzív egyezményt kötött az angol királlyal, amivel azonban az addig vele szövetséges franciákat a Habsburgok karjaiba taszította.

1756 májusában Bécs és Párizs semlegességi szövetséget kötött, amelyet a következő évben offenzív szövetséggé alakítottak. Ez már valóban veszélyt jelentett Poroszországra, és az európai erőter módosulását vetítette előre.

1756 nyarán úgy gondolta, hogy „e gordiuszi csomót egyedül a kard tudja átvágni”, jöllehet mindössze 200 ezer katonával rendelkezett 400 ezer főnyi ellenséges haderővel szemben. Mégis ragyogó diadalt aratott Lobositznál az

II. Frigyes porosz király

osztrákok ellen. Sikerének titka az volt, hogy „a porosz gyalogság friss támadókedvvel, szigorú vonalakban, vállvetve, dobpergésre, együtt lépdelve menetelt előre, s a puskatűz után feltűzött szuronyokkal rohamozott” – írta 200 évvel később egyik életrajzírója.

A szászok hat hét múlva kapituláltak Pírnánál. De 1757 első hónapjaiban az osztrák diplomácia már nagykoalíciót hozott létre az agresszor ellen, amelybe Svédország is belépett. A minden oldalról bekerített Frigyes az előremenekülést választotta: májusban mélyen benyomult cseh területre, s rövidesen Prága előtt állt.

Az 1757. május 6-i sugárzó napon a király úgy indult a csatába, mint egy lovagregényben. Közvetlenül mellette golyó csapódott a földbe, az osztrák sortűzek gyalogságának egész sorait terítették le. Az egyik tábornokát nyakon találták, a másikat fél arcát vitte el a kartács. Mégis rohamot vezényelt. Dél körül a poroszoknak sikerült az osztrák főállásokat a jobbszárnnyól felmorzsolni. Frigyes a tüzérségi tűz közepén, a golyózáporban, táncoló lován távcsővel figyelte a harc menetét. Amikor az osztrákok 15 óra tájban visszavonultak, csaknem 14 ezer embert vesztettek; a poroszok 14 287-et. „Soha sem volt híresebb és véresebb csata” – emlékezett később.

De a hadiszerecsse forgandó. Frigyes 1758 augusztusában Zorndorfnál az oroszokkal csapott össze. A kilencórás mészárlás a hétéves háború legszörnyűbb csatája volt. A poroszok 12 800, az oroszok 18 ezer embert vesztettek. Az 1758. esztendő egyébként is a katasztrófák éve volt Frigyes számára. Október 14-én Hochkirchnél legnagyobb vereségét kellett elkönyvelnie. A király vert serege maradékaival csak nagy nehézségek árán menekült meg. Néhány hónappal később, 1759 márciusában még egyszer megfogalmazta hitvallását: „A földön minden hősiesség és hasznosság hajtórugója a dicsőségvágy. Miért gyilkol valamely ember a hazá szolgálatában, ha nem azért, hogy lea-rassa a túlélő hírnevét? Miért fáradoznak írók és művészek, ha nem azért,

Porosz királyi gárdisták (fent)
Porosz gyalogosok és tüzérek (lent)

hogy rászolgáljanak a sikerre, nevet szerzeszenek és halhatatlanságot vívjanak ki maguknak?”

1759. augusztus 12-én Kunersdorfnál a poroszok pusztító vereséget szenvedtek. Frigyes 19 ezer katonát veszített. Két lovat lőttek ki alóla, egyenruháját pedig lövések lyugatták át. „Szerencsétlenségemre még élek” – írta költségvetési miniszterének. De a győztesek nem tudtak megállapodni a további lépésekről. A csata után az oroszok déli irányban vonultak el ahelyett, hogy a győzelmet egy második csatában végleg bebiztosították volna. Frigyes időt nyert, hogy szétszórt csapatait összegyűjtse.

Az elhúzódozó háborúban a katonák mindenfelé vonulgattak Szászországon és Szilézián keresztül. Tábort vertek, kitértek, de nem tágitottak. 1759–1760 telén ezrek fagytak meg a szászországi Wilsdruff melletti „jégtáborban”; mások úgy éltek túl, hogy a sátrakban egymásra feküdtek vagy az őrtüzek hamujába hemperegtek. 1761-ben az oroszok elfoglalták a hátsópomerániai Kolberget, s elesett Felső-Szilézia egyik legfontosabb bástyája is. A Berlinnel szövetséges britek leállították segélyfizetéseiket, Poroszország erői kimerültek. A vég ismét közelinek tűnt.

S ekkor, 1762. január 5-én meghalt Erzsébet orosz cárnő. Halála megmentette Frigyes uralmát és Poroszország létét. A cárnő öccse, a trónörökös, a szellemileg labilis III. Péter II. Frigyes nagy tisztelője volt, s haladéktalanul békét kötött Poroszországgal. A béke akkor is érvényben maradt, amikor felesége, Katalin meggyilkoltatta Pétert, és elfoglalta a trónt.

Amikor egy évvel később Franciaország is kilépett a háborús szövetségből, Mária Teréziának már nem volt esélye a győzelemre. 1763. február 15-én a hurbertusburgi béke lezárta a hétéves háborút. Amikor hétéves vérözön után

végleg biztosította Szilézia birtoklását, Frigyes ezt írta: „Háborús diadalunk távolról nézve nagyon szép; de aki tanúja volt annak, hogy e diadalt milyen kínládással és nyomorúsággal vívtuk ki, milyen testi megpróbáltatások és izgalmak közepette, hőségben, hidegben, éhségben, pizsokban és inségben, az másként ítéli meg a dicsőséget.” Frigyes tudatában volt annak, milyen árat fizetett a háborúért, de soha sem egyezett bele olyan békekötésbe, amely megfosztotta volna a dicsőségtől. Poroszország immáron a nagyhatalmak sorába emelkedett, ám a háború 300-400 ezer halottat követelt, városok néptelenedtek el, falvak váltak porrá és hamuvá.

Bár 1759–61 között Poroszország a totális összeomlás szélére került, a koalíció hadvezetésének válsága és súlyos ellátási problémáik megakadályozták, hogy Poroszország ellenfelei megadják számára a végső döfést. Később Frigyes az eseményt a „Brandenburg-ház csodájának” nevezte. A Szilézia elleni három háború meghozta számára a dicsőséget. Esőben tért vissza a diadalívvel és transzparenszekkel feldíszített Berlinbe, „szürkén, betegségekkel gyötörve, egyszóval a sintértelepre éretten” – írta később. Kerülte a győzelmi ünnepeket. Már nem volt a régi: félig béna lett a köszvénytől, epe-görcstől s aranyértől szenvedett, fogai megromlottak. Hét év távollét után így köszöntötte feleségét: „Madame, kövérebb lett.”

Muskétásvért

Muskétás tölténytáskája

A KIRÁLY HÉTKÖZNAPJAI

Felkelni, dolgozni, enni és ismét dolgozni, közben egy kis lazítás irodalommal és zenével – így sze-

rette ábrázolni II. Frigyes saját napirendjét. A minden pompáról lemondó, egyedül dolgozó uralkodó magáról terjesztett képe azonban pontatlanul rögzíti mindennapjait. Leghíresebb „életrajzírója” Voltaire volt, aki 1784-ben megjelent munkájában nemcsak a porosz történelemmel és a porosz udvarral, hanem Frigyes jellemével és napirendjével is foglalkozott, s nagyon negatív, cinikus portrét festett II. Frigyesről és udvaráról. A tudósítások többsége azonban pozitívan ábrázolja az uralkodót.

Szenvedélye volt az evés, főleg a gyümölcsfogyasztás, amelyre sok pénzt költött – a király még decemberben is drágán vásárolt cseresznyét kapott. Leveleiben állandóan őszibarackot, dinnyét, banánt és ananászt emlegetett, amelyeket nővéreinek küldött vagy ő kapott Sanssouci-ból. Szerette a jó ételeket is, amelyeket asztaltársaságával együtt gyakran éjszakába nyúlóan élvezett. A hétéves háború után felhagyott az esti étkezéssel, s áttért a délire, amely gyakran négy óráig húzódott. Az egyik névtelen visszaemlékezés négy szakácsot – francia, olasz, osztrák és porosz – említett, s mindegyikük kétféle ételt készített. Voltaire kissé csípősen megjegyezte, hogy a tálcán minden megtalálható volt, ami az országban megtermett, csak egy darab tiszteges hús hiányzott róla.

Ruházatát illetően is nagyon macacs volt, s gyakorta ápolatlan külsővel jelent meg. Más uralkodóktól eltérően

Gyalogoscsákó

elhanyagolta öltözetét, csizmáit nem engedte kipucolni, kalapja használnak tűnt. Azonban valamennyi visszaemlékezés kiemeli, hogy naponta minden különösebb ceremónia nélkül, rendkívül korán, reggel 4–6 óra között kelt, hogy elolvassa a jelentéseket. Már az ágyban vagy röviddel felkelés után magához kérte a leveleket, egyenként elolvasta, jegyzetekkel látta el s lepecsételte, majd további feldolgozásra tanácsosainak küldte őket. Minden nagyobb segítség nélkül – legfeljebb egy vagy két szolga jelenlétében – felöltözött, megreggelizett, majd munkához látott. Tudatosan eltért a többi európai udvar reggeli nagy öltözködési ceremóniájától.

A leírásokból kitűnik muzikalitása is. Voltaire szerint fuvolajátéka a legjobb mesterekét is felülmúlta. Amíg fogainak állapota engedte – a kései 1770-es évekig – esténként kiemelkedő zenészekkel kisebb kamarakoncerteket adott a válogatott vendégkör számára. Nemcsak a kísérő zenészeket válogatták ki gondosan, hanem a hallgatóság

is szűk körből került ki.

Élete végéig attól tartott, hogy az osztrák császári ház ismét megkérdőjelezi Szilézia birtoklását, ezért folyamatosan átdolgoztatta az Ausztria elleni offenzív terveket. Utolsó éveiben szolgálait és tisztviselőit káromkodással és botütésekkel kínoztatta, agarait viszont kényeztette, vele aludtak az ágyban, és borjúsülttel etette őket. Miniszterei félelemben dolgoztak, s ha újeváltól január 24-ig, születésnapjáig a berlini városi kastélyban tartózkodott, az egyébként vidám társaság reszketett a betegeskedő, érzékeny uralkodótól.

A FELVILÁGOSULT URALKODÓ

II. Frigyes szemében az emberiség buta, hitvány és alattomos volt: „Hiábavaló fáradtság az emberiség felvilágosítása.” Alattvalóit illetően sem táplált

illúziókat: a tízmillióból „alig ezer személy képzett” – írta. Tehát mindent magának kell szabályoznia, semmit sem engedhet át alattvalóinak, legyen szó falazótégláról vagy hiúzbőrről, lelkészek alkalmazásáról vagy a vadászati tilalom ideje alatt kilöendő szarvasokról, esetleg modortalan cselédlányok-

ról, „akik a legjobb rongyokat gyűjtősként elégetik, hogy tüzet rakjanak”.

A gazdaságnak is követnie kellett az uralkodó álmait. Már apja is vállalkozóvá tette az államot, s a „Királyi Tárházzal” Európa legnagyobb posztómanufaktúráját hozta létre. Támogatásával a meiseni Királyi Porcelán-manufaktúrát a lu-

xusszektor ékkövévé kívánta tenni. Erőteljes fegyverkezését a hétéves háború végén ezüstpénzből finanszírozta, s betörődött az ezzel járó drágulásba, banksődbe és tömeges nyomorba.

Frigyes saját kezébe vette az ország újjáépítését is. Kérdőívekkel és statisztikákkal a kezében utazta be az orszá-

KRONOLÓGIA

- **1740-1786** II. (Nagy) Frigyes uralma
- **1740-1742** az első sziléziai háború
- **1744-1745** a második sziléziai háború
- **1745-1747** a Sanssouci-kastély építése Potsdamban
- **1747-1762** Oderbruch lecsapolása – „békében egy új tartomány” keletkezik
- **1749** II. Frigyes igazságügyi reformja
- **1756. március 24.** I. Frigyes „burgonyaparancsa” – a parasztokat fel kell világosítani a „földnövény” előnyeiről
- **1756-1763** a harmadik sziléziai háború (a hétéves háború)
- **1772** Lengyelország első felosztása. Ezzel létrejön az első közvetlen területi kapcsolat Brandenburg és (Kelet-) Poroszország között
- **1786. augusztus 17.** Nagy Frigyes halála a Sanssouci-kastélyban

1764

1780

got, kihallgatta és felügyelte a tisztviselőket, tanácsokat osztogatott a parasztoknak az állatok körében terjedő járványok megfékezésére. A parasztokat burgonyatermesztésre kötelezte, támogatta a lóhere termesztését s a merinói juh tartását. Szigorúan rendretasította a kamara elnökét, ha az Ode-

ránál a gátépítést „álmosan” végezték, vagy ha a parasztok a téli estéket lustálkodással töltötték, ahelyett hogy szöttek vagy fontak volna. Lebus és Oderberg között lecsapoltatta az Odera egyik kanyarulatát, s a termővé tett területeken 900 falut alapított.

Mivel Poroszországnak több állampolgárra volt szüksége, 300-350 ezer embert sikerült az országba hívnia. Az 1772. évi első lengyel felosztással további 356 ezer embert nyert Nyugat-Poroszországban, s minden tekintetben tisztelte a lengyeleket. Jóllehet a hétéves háború majdnem félmillió ember életét követelte, a lakosság lélekszáma a magas születési rátának köszönhetően Poroszországban gyorsabban nőtt, mint a Német Birodalom más területein. Frigyes trónra lépésekor Poroszország 2,24 millió lakossal rendelkezett, élete végén már 5,43 millió főt számoltak össze.

Már Frigyes elődei üldözött hugenotákat és salzburgi protestánsokat hozták az országba, hogy növeljék gazdasági erejét és adóbevételét. Az állami vállalatok igazgatásában a vallási tolerancia előny lett, amit a vallásilag érzéketlen Frigyes nem akart veszélyeztetni. A Szilézia megszerzésével Poroszországhoz került katolikus alattvalók is az államnak kötelezték el magukat. De a tolerancia elkerülte a lapok politikai oldalait. Minden könyvet cenzúráztak. Frigyes első európai fejedelemeként megszüntette a kínzást, s Poroszországban kevesebb halálos ítéletet hajtottak végre,

← Nagy Frigyes halála

mint Franciaországban vagy Angliában, s egy boszorkányt sem végeztek ki, míg például Svájcban még 1782-ben is.

Összességében Poroszország Frigyes uralma alatt feudális állam maradt, a nemesség pedig érinthetetlen. A hétéves háború után a király szinte valamennyi polgári származású tisztjét elbocsátotta, s „idegen országok nemes embereivel” pótolta őket. Az uralkodó megtiltotta arisztokratáinak a házasságkötést nem nemesekkel, hogy ne veszélyeztessék hősi vérüket, „mivel fiaik védik az országot [...] ez a faj olyan jó, hogy minden módon konzerválni kell”.

Élete utolsó heteiben a 74 éves uralkodó már nem engedte magához hozzatartozóit. Piszokban és rendetlenségben vegetált, nem váltott alsóneműt. Belázasodott, s légszomja miatt nem tudott ágyban feküdni. Éjjel-nappal támlás székében ült, csizmával a lábán, fehér tollal díszített, kopott kalapjával a fején, keze és arca sovány és sárga volt. Egyik feldagadt lába a zsámolyon, a másik lefelé lógott. Rendszertelenül evett, hányási rohamoktól és epegőrcstől szenvedett.

1786. augusztus 17-én, hajnali két óra tájban hunyt el. A házban halotti csend honolt, de a gyásznak jele sem mutatkozott. Az arconon megkönnyebbülés tükröződött: az „egész világ már a véget várta, s az egész világ üdvözölte azt”. ◆

III.

ÁTALAKULÓ ORSZÁG

1786-1861

1786-ban, Nagy Frigyes halála évében Poroszország európai nagyhatalomnak tűnt, megszerezte a sziléziai és nyugat-poroszországi tartományokat, alattvalói létszámát 5,8 millióra növelte, s Európa harmadik legnagyobb hadseregével rendelkezett. A valóságban azonban az ország belül gyenge volt és számos reformra várt. Mindez rövidesen megmutatkozott egy katonai vereségben, amely a Hohenzollern-monarchia létét fenyegette.

A II. Frigyes által teremtett állam kiválóan működött – ha élén erős, okos, határozott, megszire tekintő államférfi állt. De Frigyes utódai nem ezek közé tartoztak. Így 1786–1861 között Poroszország folyamatosan súlyos kül- és belpolitikai válságokba került.

A FRANCIA FORRADALOM ÉS A NÉMET ÁLLAMOK

Amikor a párizsi polgárok 1789. július 14-én megrohamozták a Bastille-t, a felkelés Európa összes uralkodóját megdöbbentette. II. Frigyes Vilmos 1791-

ben a II. Lipóttal (német-római császár, Ausztria uralkodó főhercege, cseh és magyar király 1790–1792 között) közösen kiadott pillnitzzi nyilatkozatban nyíltan szembefordult a forradalmi Franciaországgal. Mindez rendkívül veszélyes politika volt, mivel Poroszország háborúba kényszerült egy fanatikus ellenféllel, amely rövidesen egész nemzetét harcra mozgósította.

1806-ban Poroszország katasztrofális vereséget szenvedett Bonaparte Napóleon csapataitól a Jénánál és Auerstädtnél vívott kettős ütközetben. A magasan motivált, mozgékony francia csapatok élén egy zseniális hadvezér állt, ezzel szemben a rosszul felfegyver-

zett porosz csapatokat előregedett tisztikar vezette. Az események mélyreható porosz katonai és politikai reformok szükségességét jelezték.

Bajorország és Württemberg királyai, valamint a badeni nagyherceg és Karl Theodor von Dalberg mainzi választófejedelem vezetésével 16 déli és nyugatnémet birodalmi rend 1806 augusztusában Napóleonnal együtt aláírták a Rajnai Szövetség dokumentumát, egyúttal – kilépve a Német Nemzet Szent Római Birodalmából – nyilvánították szuverenitásukat, és a francia császár protektorátusa alá helyezték magukat. II. Ferenc császárt Napóleon a birodalmi korona letételére szólította fel, s egyidejűleg feloszlattottnak nyilvánította a Német Nemzet Szent Római Birodalmát. Poroszország 1806–1807. évi vereségei után 1808-ig további államok csatlakoztak a Rajnai Szövetséghez, közöttük a királyi rangra emelkedett Szászország és a Napóleon testvérének uralma alatt újonnan létrejött veszfáliai királyság. Így az ezer feletti önálló birodalmi terület száma alig több mint harmincra csökkent.

A francia minta alapján megalakult Rajnai Szövetség visszaszorította a rendi, provinciális, helyi és feudális előjogokat, s alkotmányos, közigazgatási, gazdasági és pénzügyi reformokat hajtott végre. A „fentről indított forradalom” – területileg ugyan rendkívül eltérően – a német államok modernizá-

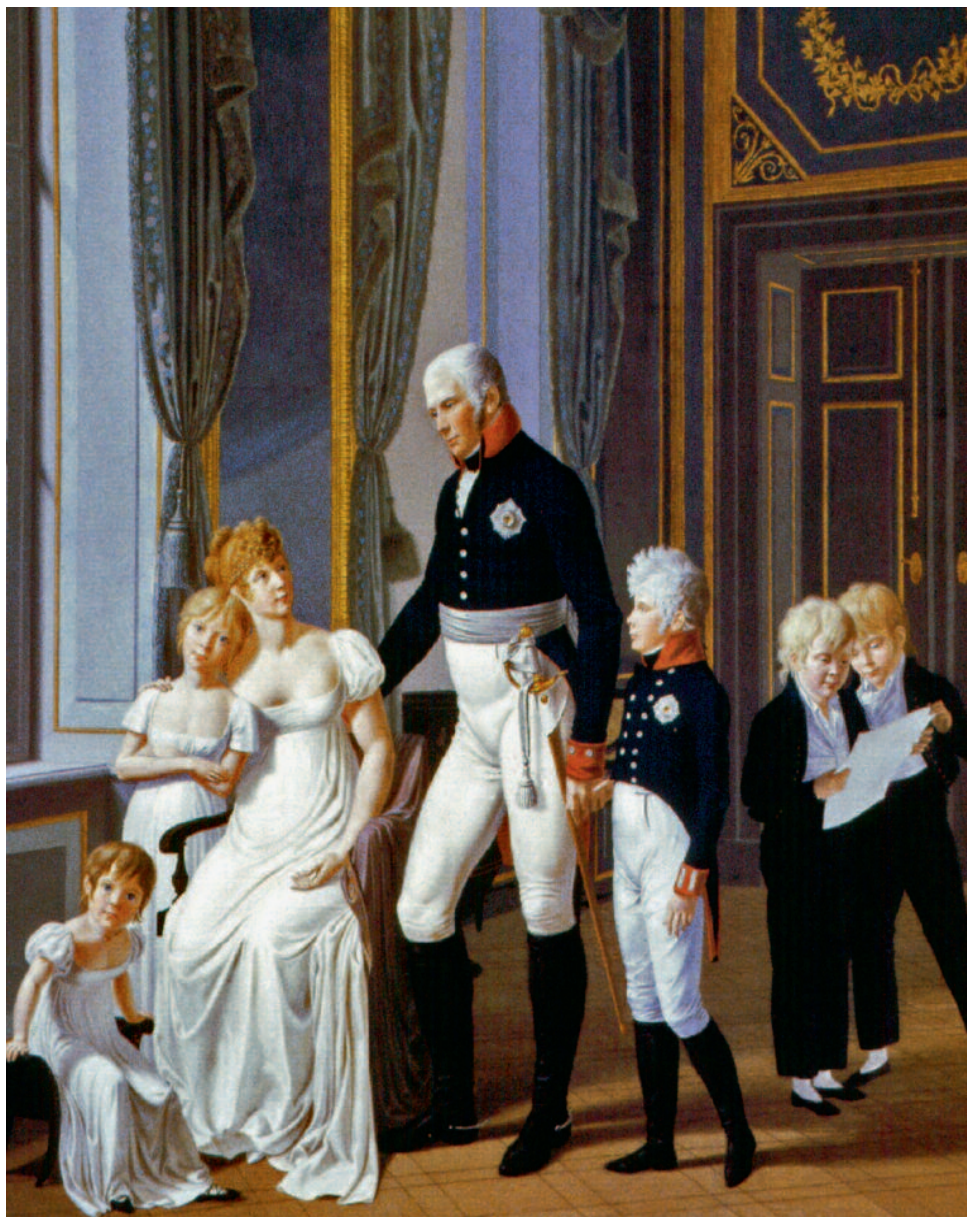

cióját eredményezte. A szövetség 1813 októberében szűnt meg, amikor legtöbb tagállama a porosz-osztrák-oszros szövetséghez csatlakozott.

III. Frigyes Vilmos porosz király eleinte tétlenül szemlélte az európai hatalmak és Franciaország katonai összetűzését. A franciákkal kötött bázeli különbéke (1795) után Franciaország javára lemondott a Rajna bal partján fekvő birtokairól, amelyekért cserébe 1803-ban gazdag északnyugat-németországi területekkel kárpótolták. Politikája a semlegesség megőrzésére, majd Napóleonnal együttműködve észak-németországi hegemóniája megtartására irányult. E cél megvalósulni látszott, amikor Napóleon az 1805. évi schönbrunni szerződésben hozzájárult Hannover anektálásához. Amikor azonban a francia császár 1806-ban mégis felajánlotta Nagy-Britanniának Hannover visszaadását, Poroszország mozgósítással és 1806 októberében háborús manifesztum kiadásával reagált. A porosz hadsereg 1806. október 14-én a jéni és austerládti kettős ütközetben vereséget szenvedett Napóleon forradalmi hadseregétől.

III. Frigyes Vilmosnak az orosz cárral kötött megkésített szövetsége (negyedik koalíció) sem tudta megakadályozni Napóleon győzelmét az oroszok felett 1807. június 14-én Friedlandnál. Ezt követően Tilsitben két békeszerződés született: július 7-én az orosz-francia béke, majd július 9-én a porosz-francia békeszerződés. Napóleon a cárra tekintettel feladta a porosz állam teljes felosztásának tervét, de Poroszország több területet is veszített az Elbától keletre (ezek Vesztfália részei lettek), valamint a lengyel felosztásból származó szerzeményeit, amelyek a Varsói Hercegségben tömörültek. Danzig szabad város lett, Szászország megkapta Cottbus körzetét.

A csonka porosz államot megszállták, megfizethetetlen hadisarral sújtották, és csatlakoznia kellett a franciák Nagy-Britannia elleni kontinentális zárlatához, amely lezárta a kontinentális kikötőket az Angliából érkező hajók előtt. A vereség sokkja, a megaláztatás érzése, a legyőzött ország súlyos pénzügyi terhei, a francia hadseregek átvonulásainak anyagi-gazdasági következményei és a francia vámrendszer

nyomán fellépő drágulás két, egymással ellentétes változáshoz vezetett: a német államok francia mintájú reformjához, illetve a német nemzet öntudatra ébredéséhez.

A REFORMEREK ÓRÁJA

A Napóleontól elszenvedett vereség megszégyenítette Poroszország elitjét. III. Frigyes Vilmos ugyan a helyén maradt, de főemberei néhány év alatt átépítették az államszervezetet, modernizálták a közigazgatást, az oktatásügyet, a gazdaságot és a hadsereget, s ezzel lerakták Poroszország felemelkedésének alapjait. Karl von Stein báró (1757–1831), főminiszter 1807. októberi rendeletével először a jobbágyrendszert szüntette meg. A kincstári

III. Frigyes Vilmos és családja

birtokok parasztjaihoz hasonlóan az összes falusi lakos felszabadult, megszűnt a röghöz kötésük. A reform azonban ellentmondásosan érvényesült. A parasztok gyakran nem voltak képesek kifizetni a föld értékének harmadát vagy felét kitevő megváltási díjat, így formális szabadságuk a gyakorlatban alig jelentett valamit. A nagybirtok felhalta a szabad paraszti földeket. A porosz nemesek úriszéki ítélkezési jogukat 1848-ig, korlátlan rendőri hatalmukat pedig 1872-ig megtartották.

Szintén 1807-ben szüntették meg a különböző társadalmi csoportokra vonatkozó korábbi előírásokat. Így a parasztok és polgárok vásárolhattak ne-

Napóleon bevonulása Berlinbe, 1808

Poroszország női arca.

Lujza mecklenburg-strelitzi hercegnő 1776-ban született Hannoverben. 1793-ban ismerte meg Frigyes Vilmos porosz trónörökös, aki még abban az évben feleségül vette. Az átmeneti idők Poroszországában élt, a francia forradalom és Napóleon árnyékában. A századfordulós Berlin felpezsdülő kulturális világában a királyné – a polgári eszményeknek megfelelően – a boldog nagycsaládosok életét élte. A kor reformszellemét kiválóan megértve minden erejét a nemzetnek mint a monarchia támaszának szentelte. 1810 júliusában tüdőgyulladásban hunyt el.

selet előkészítésére összehívta az előkelők gyűlését. „Az egyre fenyegetőbb és figyelmen kívül nem hagyható veszélyre tekintettel – figyelmeztette a királyt –, miszerint Napóleon Poroszország megsemmisítésére tör; a nemzeti lelkület kialakítása és felhasználása rendkívüli fontossággal bír.”

A svájci Johann Pestalozzi hatására népiskolai reform indult, a gimnázium pedig egységes oktatási rendszerben egyesítette a görög-római történelem, a keresztény etika és a német klasszicizmus tárgyait. 1809-ben Wilhelm von

Karl von Hardenberg báró

mesi birtokokat, a nemesek pedig válalhattak középosztálybeli állásokat, és ipari tevékenységet is folytathattak. Bizonyos mértékben modernizálták a porosz kormánygépezetet: a felelősség nélküli kabinetkormányt az öt klasszikus minisztérium váltotta fel, élén az állam kancellárjával mint a minisztertanács elnökével. Megtörtént az első lépés az abszolutizmusból az alkotmányos királyság irányába.

A porosz átalakulás sikeres részét képezte a francia nyomásra végrehajtott haderőreform. 1813–1814-ben bevezették az általános hadkötelezettséget. A francia forradalom „fegyverben álló nemzet” gyakorlatára építettek, a tartalékosok és a polgárőrség (Landwehr) rendszerét pedig az osztrákoktól vették át. A tisztí pálya – melyet korábban csak nemesi származásúak vá-

laszthattak – ezután nyitva állt a nép „társadalmilag és erkölcsileg érett erői” számára. A tisztikart mindinkább a feltörekvő polgári rétegek kedvezően alakították át, s a tisztté válás Poroszországban a szociális kitörés lehetőségét biztosította. Az egyéves önkéntes szolgálat mentesítette a tanult és birtokos rétegeket a hároméves hadkötelezettség alól. Stein további tervei azonban megghiúsultak a régi, merev porosz ellenálláson, amely Stein 1808. évi elbocsátásához vezetett.

A reformpolitikát azonban utóda, Karl von Hardenberg báró (1750–1822) folytatta. Az új kancellár biztosította az iparüzés szabadságát az iparüzési adó egyidejű bevezetésével, egyenjogúsította a zsidóságot (1812), szekularizálta az evangélikus és katolikus egyházi birtokokat, s a népképvi-

Humboldt a német szellemiségű oktatás érdekében megalapította a berlini egyetemet.

A porosz állam nehézkesen illeszkedett be az általános nyugat-európai kulturális fejlődésbe. A modernizálási kísérlet legvehemensőbb nemesi ellenzői – K. A. L. von der Marwitz földbirtokoslovass tábornok és Finckenstein gróf – a „brandenburgi Poroszország új divatú zsidó állammá” alakításával vádolták a reformereket.

A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚKTÓL A BÉCSI KONGRESSZUSIG

A francia Grande Armée 1812. őszi oroszországi megsemmisülése kedvező feltételeket teremtett a Napóleon elleni nemzeti felszabadító küzdelem számára. 1812 decemberében a francia hadsereg porosz alakulatának parancsnoka, Yorck von Wartenburg tábornok átállt az oroszokhoz, és Dibits-Zabal-kaskij tábornokkal önkényesen megkötötte a katonai együttműködésről

szóló tauroggeni konvenciót. III. Frigyes Vilmos (1797–1840) hosszas vonakodás után ratifikálta az egyezményt. A kelet-poroszországi Landtag az általános hadkötelezettség alapján 45 éves korig bezárólag minden férfit fegyverviselésre kötelezett.

Az 1813. februárban Oroszországgal megkötött véd- és dacsövetség értelmében Oroszország 150 ezer, Poroszország pedig 80 ezer katona kiállítására tett ígéretet. Ezután, 1813. március 17-én adta ki III. Frigyes Vilmos a *Népemhez* című felhívását, amely rendkívüli lelkesedést váltott ki. A Napóleon elleni szabadságharc népfelkelés jellegét öltötte; az önkéntescsapatokba özönlöttek a tanult polgári rétegek és a kézművesek képviselői. A megmámorosodott emberek számára a német nemzet másfél éven keresztül érzékelhető élmény volt. A Napóleon elleni koalícióhoz Poroszország és Ausztria után a Rajnai Szövetség csapatai is csatlakoztak. A Gebhard Blücher tábornok vezette koalíciós hadsereg 1813 októberében a lipcsei népek csatájában legyőzte Napóleon

Blücher bevonul a sziléziai Bautzenbe, 1813

akinek németországi uralma ezzel összeomlott.

1815 márciusában Napóleon visszatérése Elba szigetéről újabb cselekvésre készítette a győzteseket. Waterloo-nál Wellington és Blücher egyesült erővel leverte Napóleon. Az esemény felgyorsította a tárgyalások menetét. A tanácskozás középpontjában Európa területi újjárendezése állt, elsősorban Oroszország igénye Lengyelországra, illetve Szászország anektálásának porosz követelése. Végül is kompromisszum született, Oroszország megkapta a Varsói Hercegség nagyobb részét, az ún. kongresszusi Lengyelországot, Poroszország pedig Szászország északi felét, a Rajna-vidéket, Vesztfáliát s a maradék, addig svéd birtok Elő-Pomerániát, valamint korábbi szerzeményeiből Danzigot, Thorn és Posent. A porosz király ismét egy nagyhatalom feje lehetett, de az ország keleti és nyugati részei továbbra is elkülönültek egymás

Porosz polgári lakás, 1829

tól; ezek egyesítése a porosz politika egyik fő célja maradt.

A szuverenitásukban meghagyott német középállamok is jelentős területgyarapodást könyvelhettek el. Az új Hannoveri Királyság perszónálunióval kötődött Nagy-Britanniához. Ausztria kiszorult Belgiumból és a Felső-Rajna vidékéről. Ezzel lezárult Franciaország és Ausztria évszázadok óta tartó közvetlen konfrontációja. A Habsburgok helyére Franciaország rajnai német szomszédjaként és potenciális fő ellenségeként Poroszország lépett, amely Aachentől Tilsitig összekapcsolta Nyugat- és Kelet-Németországot. Ausztria Németország keleti periferiájára szorult, s ettől kezdve Dél- és Délkelet-Európa (Itália, Balkán) felé tekintett. Az 1806-ban felosztott birodalom helyére a Német Szövetség lépett, amelynek szövetségi okmánya az 1815. június 9-i bécsi szerződés szerves része lett.

A SZENT SZÖVETSÉG ÉS A NÉMET SZÖVETSÉG

A bécsi kongresszuson a nagyhatalmak képviselői megállapodtak abban, hogy helyreállítják a régi európai rendet (restauráció), uralmuk a monarchista elvben, „Isten kegyelmén” nyugszik (legitimítás), és a forradalmi törekvések elhárítására szövetkeznek (dinasztikus szolidaritás). Metternich tiszttában volt azzal, hogy e politika ellentmond a kor-szellemnek; a régi és az új Európa létrejötté közötti fenyegető káosz azonban lehetőleg megakadályozandó. Ezért küzdeni kell a nemzetállami tagolódás, a liberális polgárság emancipációja és politikai részvétele, valamint a demokratikus elvek érvényesülése ellen.

Az európai restauráció eszköze az I. Sándor orosz cár (1801–1825) kezdeményezésére Ausztria, Poroszország és Oroszország részvételével 1815. szeptember 26-án megkötött Szent Szövetség lett. A szövetség nyilatkozata a három monarchiát „*egyazon keresztény nemzet tagjainak*” tekintette, ame-

lyek „*egy és ugyanazon család három ágát kormányozzák*”, s egymásnak bármikor segítséget nyújtanak. Az orosz cár keze nyomát viselő dokumentum vallásos, érzelmes és határozatlan jellege miatt Anglia elutasította a szövetséget. Hasonlóképpen cselekedett Törökország és a pápai állam.

A dokumentum továbbra sem említette „Németországot”, így nem teljesült a Napóleon elleni szabadságharcban küzdő hazafiak új német nemzeti szövetségi állam létrehozására irányuló óhaja. Helyette 1815. június 8-án a német királyok, hercegek és városok megbízottai aláírták laza államszövetségük dokumentumát (Deutsche Bundesakte). A 35 hercegi államot és négy szabad várost tömörítő Német Szövetségben Ausztriának és Poroszországnak csak a korábbi Német-római Birodalomhoz tartozó részei vettek részt. A Habsburg Birodalom esetében így kívül maradt a Magyar Királyság, illetve a lengyel, a román, a délszláv és az itáliai területek, Poroszország esetében pedig Kelet-Poroszország és a len-

gyel földek. Anglia és Írország királya viszont Hannover hercegeként, a dán király Holstein hercegeként, a holland király pedig Luxemburg nagyhercegeként a szövetség tagja lett. A németországi rendezés így összefonódott az európai államrendszer átszervezésével a nemzeti elv határozott tagadásával s azzal a kísérlettel, hogy Németországot ne kompakt közép-európai hatalomnak, hanem mindössze az európai érdekkiegyenlítés terepének tekintsék.

A Német Szövetség nem rendelkezett közös államfővel vagy szövetségi végrehajtó hatalommal, törvényhozó gyűléssel, bíróságokkal vagy közös belső alkotmánnyal. Az alapító irat mindössze „Németország külső és belső biztonságának megőrzéséről s az egyes német államok függetlenségéről és sértetlenségéről” intézkedett. A szövetség egyedüli szerve a Metternich elnökségével Frankfurt am Mainban ülésező Szövetségi Gyűlés volt, amely így osztrák részről ellenőrizhette a szövetség politikáját. Ezt azért tartották fontosnak, hogy a szövetség ne válhasson meglepetésszerűen Németország nemzetállami egyesülésének szervévé, mert az veszélyt jelentene a soknemzetiségű Ausztria számára.

Stein porosz miniszter az alapító okiratról kifejtette, hogy „egy ilyen elhibá-

zott alkotmánytól csak nagyon gyenge befolyás várható Németország szerencsésére nézve”, és csak „remélni lehet, hogy a despotikus alapelveket, amelyekről több kabinet még nem tud megszabadulni, a közvélemény, a sajtószabadság és a példa ereje fokozatosan szétrombolja”.

1815 után a porosz állam ismét abszolútista monarchia lett, amelynek élén a király állt, akit sem a parlament, sem az alkotmány nem korlátozott. Hatalmának támasza a szinte kizárólag a nemesiség tagjaiból álló bürokrácia és a hadsereg volt. A Hohenzollernnek biztosak voltak katonaságuk lojalitásában, amelyet hosszú ideig csak az országon belül vetettek be, mint például 1844-ben a szi-léziai takácsok megmozdulása ellen.

LÁZADÁS AZ EGYETEMEKEN

Az egységes német állam meghiúsulása miatti tiltakozásban az egyetemi ifjúság ragadta magához a kezdeményezést. A szétaprózott, sokféle diák-szervezetben tomborülő jénai diákok a „Tisztetség, szabadság, haza” jelszavával 1815-ben megalapították az Általános Német Diákszervezetet (Allgemeine Deutsche Burschenschaft). Ebben

vezető szerepet kaptak az 1813–1815. évi felszabadító háborúk egykori önkéntesei, közöttük Friedrich Ludwig Jahn, a francia uralom elleni tornamozgalom alapítója és Ernst Moritz Arndt történészprofesszor. A diákszövetség a Napóleon ellen küzdő lützowi diákönkéntesek egyenruhájának fekete-pirosarany színeit választotta.

A diákmozgalom gyorsan terjedt. 1817. október 18-án, a lipcsei népek csatája negyedik évfordulóján 11 német egyetem 500 hallgatója érkezett a wartburgi ünnepélyre (Wartburgfest), hogy a történelmi helyen a csatára s egyben az 1517. évi reformációra emlékezve nyilvánosan tüntessen az egységért és a szabadságért. A diákok egy kisebb csoportja több, reakciónak tekintett, „némettelen” írást és – a hercegi elnyomás ellen tiltakozva – néhány egyenruhadarabot is elégetett. Emiatt a porosz és osztrák rendőrség felfigyelt rájuk, s a porosz hatóságok nyilvántartásba vették az ünnepély résztvevőit.

1818 októberében Jénában 14 német egyetem képviselői elfogadták a diákszövetségek alkotmányát, amelyben teljesen felszámolták a lokális vonásokat, és az egységes német diákság mellett tettek hitet, szimbolikusan előkészítve a jövőbeli egységet. A polgárság politikai ellenzékének magját alkotó diák-

OKTATÁS ÉS KUTATÁS A VILÁGHÍRŰ POROSZ TUDOMÁNY

Amikor 1506-ban I. Joakim választófejedelem az Odera melletti Frankfurtban megalapította az első brandenburgi egyetemet, az alma mater Viadrinát, még nem gondolhatta, hogy Poroszország a 19. században a világ tudományos életének egyik centrumává válik. Joakim – a korszak többi uralkodójához hasonlóan – olyan tudományos központot igyekezett teremteni, amely felértékeli uralmát, illetve képezi országa tisztviselőit. Az előd példáját követve a későbbiekben a porosz uralkodók is tudatosan támogatták a királyságban a tudományos életet.

Így I. Frigyes 1694-ben nemcsak a hallei egyetemet alapította meg, amely Christian Wolff filozófus és Christian Thomasius jogtudós révén a német felvilágosodás központja lett, hanem 1700. július 11-én a Királyi Porosz Tudományos Akadémiát is Berlinben. A szervezet a 19. század kezdetéig állami támogatás nélkül, különböző kalendáriumok előállításának és értékesítésének monopóliumából tartotta fenn magát. Első elnöke, Gottfried Wilhelm Leibniz az akadémiának modern struktúrát teremtett. A francia és az angol akadémiákkal ellentétben egyesítette a szellem- és természettudományokat, s így példaképpül szolgált a jövő akadémiáinak megalapításához.

Innovatív tudománytámogatást folytatott I. Frigyes Vilmos, a „katonakirály” is. Kibővítette a frankfurti és a hallei egyetemet, s modern tanszékeket – közgazdasági, politikai és kamarauygyek –

alapított. A kezdeti vonakodás után más egyetemek is felvették szakjaik választékába az államtudományokat. A 18. század közepén kialakuló képzett polgárság egyetemi oktatásának köszönhetően – amelynek tagjai már a teljesítmény s nem születési jogok és társadalmi helyzetük révén szereztek meg bírói, professzori vagy orvosi pozíciójukat – Poroszország a modernizáció motorja lett.

A Napóleontól 1806-ban elszenvedett megsemmisítő vereség nyomán radikális reformok születtek. III. Frigyes Vilmos meg volt győződve arról, hogy az ország elavult katonai és társadalmi struktúrája vezetett a katasztrófához. Jelszava az volt, hogy szellemi erővel kell pótolni az anyagi veszteségeket, ezért reformjainak alapja az oktatási reform lett.

Az oktatási reform elválaszthatatlanul összekapcsolódott Wilhelm von Humboldt nevével. 1809-ben porosz oktatási miniszterként megalapította Berlinben a Frigyes Vilmos Egyetemet, ahol először alkalmazták az oktatás és kutatás egységét. Ezzel megteremtette a tudomány felemelkedésének lehetőségét Poroszországban és Németországban. A Frigyes Vilmos Egyetem rövid idő alatt Németország vezető intézménye lett, amely Berlinben rövidesen egyesítette valamennyi szakirány legfontosabb képviselőit. Így a tudomány és az oktatás modernizálása döntő hatással volt a porosz-német polgárság fejlődésére.

Porosz királyi katonai parádé, 1837

szervezetek az egyetemi erkölcs túlnyomórészt protestáns, filozofikus elveit összekapcsolták az új nemzeti és liberális eszmékkel.

Az 1840-es évek elején a nemzeti kérdés megoldása mind sürgetőbbé vált. 1841 augusztusában írta Hoffman von Fallersleben breslauer irodalomtánnár az akkor még Angliához tartozó Helgoland szigetén a *Deutschlandlied*-et, amelyben a németek „testvéri” együttműködését sürgette, hogy leküzdjék a megosztottságot és az elnyomást. A dal gyorsan ismertté vált Németországban, különösen azután, hogy szövegét összekapcsolták Joseph Haydn zenéjével. A dal 1922-ben – Friedrich Ebert birodalmi elnök rendeletére – a németek himnusza lett.

A NÉMET VÁMSZÖVETSÉG

A gazdasági egység hiánya megakadályozta a Német Szövetség államait abban, hogy a kontinentális zárlat feloldása (1815) után egységes védővámokkal vessenek gátat a dömpingáron kínált angol áruk bevitelének. Az első

lépést 1818 májusában Poroszország tette meg, amikor új, belső vámtörvényével egységes vám- és kereskedelmi területté nyilvánította a széttagolt országot, s az idegen árut megvámolta.

A Németország belső vámjainak megszüntetését sürgető német kereskedők és gyárosok érdekeinek képviselőit – porosz példa nyomán – a tragikus sorsú Friedrich List (1789–1846) tübingeni közgazdászprofesszor karolta fel. 1819-ben névtelenül megjelent *Levelek Németország gazdasági állapotáról* című munkájában határozottan kiállt a szabad kereskedelem akkor forradalmi gondolata mellett. A Német Kereskedelmi és Iparegyesület alapítójaként (1819) Metternichhez intézett beadványában Németország belső vámjainak megszüntetését követelte, ám Ausztria elutasító magatartása miatt ez a felvetés még eredménytelen maradt. Emellett a német ipar idegen termékek elleni védelmét javasolta. Jelmondata így hangzott: „A német népek közötti szabad kapcsolat nélkül nincs független Németország.”

List nézetei ütköztek a porosz szándékokkal, amelyek a nagy, egységes német gazdasági térséget porosz vezetéssel képzelték el. A szabad kereskedelem követelése miatt előbb a Német Szövetség rendszerét veszélyeztető ra-

dikálisnak bélyegezték, amikor pedig württembergi képviselőként demokratikus közigazgatási reformokat sürgett és emiatt bírálta a kormányt, 1824-ben letartóztatták, s csak kivándorlási ígérete után engedték szabadon. Hamarosan az Egyesült Államokba távozott. 1832-ben lipcsei amerikai konzulként tért vissza, s ebben a pozíciójában küzdött a vámegységért, a szabad kereskedelemért és az össznémet vasúthálózat kiépítéséért. Ennek magját a Lipcse-Drezda vonal képezte (1837–1839).

1833 márciusában Poroszország és Hessen-Darmstadt, valamint Bajorország és Württemberg megalakította a Német Vámszövetséget (Deutscher Zollverein), amelyhez később Thüringia, Szászország, Baden és Nassau is csatlakozott, ám Ausztria kívül maradt. A szervezetet Poroszország vezette, amely azt nemcsak a gazdasági, hanem a politikai egyesítés eszközének is tekintette.

Az 1848–1849. évi FORRADALOM

Az 1848-as forradalmi hullám Poroszországra is áterjedt. Berlinben a felkelők és katonák március 18-i utcai harcában több mint 400 ember halt meg. A berlini Alexanderplatzon vívott 14

órás barikádharc után a porosz király kapitulált, s visszarendelte csapatait. Ígéretet tett egy liberális kormány felállítására, s amnesztiát adott az összes politikai fogolynak. IV. Frigyes Vilmos bejelentette, hogy április 2-ra összehívja az egyesült Landtagot, és kiállt a poroszországi és németországi alkotmányozás gondolata mellett. Március 22-én a népképviselőiről és a polgári jogokról kiadott proklamációjában ígéretet tett Poroszország liberális, alkotmányos állammá alakítására.

Március 31-én a frankfurti ún. előparlamentben Poroszország, Bajorország, Württemberg, Baden, Hessen, Nassau és Frankfurt 51 ellenzéki politikusa kezdte meg tanácskozását. 1848. május 18-án az alkotmányozó gyűlés képviselői a frankfurti Paulskirchében (Szent Pál-templomban) ültek össze. Elnökké a hesseni Heinrich von Gagernt választották. A zömmel a polgárság tanult és tulajdonosi rétegeiből származó 585 küldött rendkívül eltérő nézeteket, irányzatokat, lakossági rétegeket és politikai meggyőződést képviselt. Többnyire egyéni véleményt hangoztattak, s nem valamely politikai vagy gazdasági csoportosulás küldöttjeként érkeztek Frankfurtba. Csak a tárgyalások során alakultak ki lassan közös vélemények és célok. A küldöttek „klubokba” szerveződve éttermekben és fogadóknál találkoztak. A Német Szövetség államainak küldöttei az első szabadon választott össznémet parlamentben elhatározták a nemzetállam megalakítását, amelyet demokratikus alkotmánnyal látnak el, s az állam élén a császár áll. Legfelső uralkodónak a küldöttek a porosz királyt választották.

A külpolitikai válság (Dánia megkísérelte Schleswiget bekebelezni államszövetségébe) és a radikálisokkal folytatott vita miatt a német birodalmi alaptörvény tervezetéről folyó tárgyalások csak 1848. október közepén kezdődhettek meg. A viták középpontjában az osztrák–porosz probléma állt: az egység Habsburg irányítású nagynémet vagy porosz vezetésű kislemet formában valósuljon-e meg. A kislemet egység hívei 1849 márciusára többségbe kerültek, s a nemzetgyűlés – Schwarzenberg osztrák miniszterelnök tiltakozása ellenére – a porosz irányítású császárságra szavazott.

A nemzetgyűlés 1849. március 27-én fogadta el a birodalmi alkotmányt, amely a külpolitika, a hadsereg, a törvényhozás és a gazdaság területén

erős, egységes hatalommal rendelkező államot hozott volna létre. A császárnak csupán felfüggesztő hatályú vétőjogot engedélyeztek; a Birodalmi Gyűlés (Reichstag) határozatait ugyan a birodalmi kormánynak jóvá kellett hagynia, de ha a Reichstag három egymást követő rendes ülészakán ugyanazt a határozatot változatlanul elfogadta, az akkor is törvényerőre emelkedett, ha nem kapta meg a kormány jóváhagyását. A kétkamarás Reichstag a német államok képviselőit tömörítő Államok Kamarájából (Staatenhaus) és az általános, titkos választójog alapján választott Népi Kamarából (Volks-haus) állt, amelyet a császár feloszlathatott.

A porosz király 1849. április 3-án a nemzetgyűlés delegációja előtt udvariasan visszautasította a császári koronát. Magánleveleiben azzal indokolta lépését, hogy ehhez nem érez elég erőt magában, különösen nem az ország egyharmadának (Ausztria) elvesztése árán – a korona Ferenc József császárt illeti. Ezzel kútba esett az egységes Németország parlamentáris, monarchikus, alkotmányos állammá alakításának frankfurti kezdeményezése. Az erős és hatalmas Poroszország elutasítása miatt a birodalmi alkotmány nem léphetett életbe.

EGY ÓRIÁS FELÉBRED

A polgári korszak mélyreható gazdasági változásokat hozott. Az intenzív iparosodás átalakította a mindennapokat, az emberek életkörülményeit, s felébresztette a szabadság, a függetlenség, az egyéni és kollektív jogbiztonság új tudatát, amely egyúttal a kialakuló tőkés társadalmi rendszer újszerű gazdasági működésének feltétele is volt. A társadalmi és politikai átalakulást azonban nehezen elviselhető emberi nyomorúság kísérte. A kora kapitalista társadalom évtizedekig küzdött az átalakulás problémáival.

A Ruhr-vidéken, Berlinben és Sziléziában a tömegtermelés centrumai alakultak ki, és Poroszország néhány éven belül szegény agrárországból modern gazdasági nagyhatalommá vált. A vállalkozók – közöttük Alfred Krupp, aki apjától egy kis acélöntödét vett át, amelyből világkiszéren fejlesztett ki – a szénben gazdag Ruhr-vidékből a legjelentősebb porosz ipari területet hozták létre.

Poroszország iparosodását főleg a vasútépítés hajtotta előre, amelyhez a

1795 a bázeli különbékében Franciaország semlegesíti Poroszországot

1801 a lunéville-i békében Franciaország kiterjeszti határát a Rajnáig

1803 Napóleon megszüntet 112 német államot

1806 a Szent Német-római Birodalom feloszlátása; a Rajnai Szövetség létrehozása 16 német állam részvételével

1806 porosz vereség Napóleontól Jénánál és Auerstädtnél

1807 a tilsiti béke, Poroszország felosztása

1807–1808 a jobbágyság és a feudális földtulajdon-monopólium megszüntetése Poroszországban

1810 a berlini egyetem alapítása

1812 Poroszország felkelése Napóleon ellen

1813 Napóleon veresége Lipszénél; a Rajnai Szövetség széthullása

1814–1815 a bécsi kongresszus; a régi birodalom helyébe a Német Szövetség lép

1817 a wartburgi ünnepély

1819 a Krupp cég megalakulása

1835 az első német vasútvonal Nürnberg és Fürth között

1840 IV. Frigyes Vilmos trónra lépése Poroszországban

1849. március 28. a nemzetgyűlés IV. Frigyes Vilmos porosz királyt német császárrá választja

mozdonyokat August Borsig berlini üzeme állította elő. 1841-ben megépítette első mozdonyát, 1854-ben az ötvenes évekig, s négy év múlva az ezrediket. A Borsig-művek Nagy-Britannián kívül a legnagyobb gyártóvá vált.

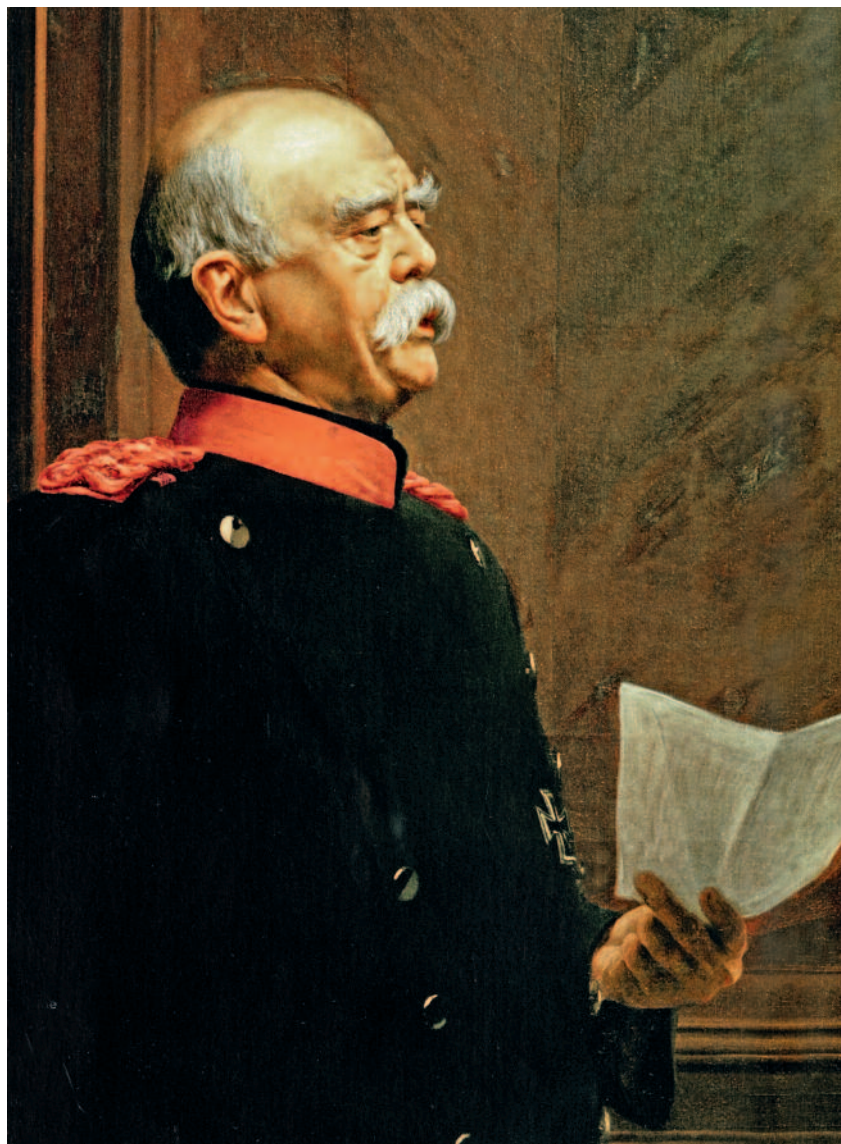
Az ipari forradalommal egy új társadalmi osztály jött létre: a rövidesen milliókat számláló proletariátus, amelynek tagjai a gyárakban és bányákban a legkeményebb munkakörülmények között, gyakorta 17 órás műszakokban, betegség-, baleset- és öregkori biztosítás nélkül dolgoztak, s bérük alig érte el a létminimumot. Mégis ritkán került sor sztrájkra; erős munkásmozgalom Poroszországban csak az 1860-as évek közepétől alakult ki. ♦

IV.

A CSÁSZÁRSÁG SZÜLETÉSE ÉS BUKÁSA

1861-1918

1871-ben létrejött a Német Birodalom. Élére Poroszország királya, I. Vilmos került, aki a császári címet is viselte. De az új nagyhatalom igazi vezetője a kancellár, Otto von Bismarck volt. A birodalom megalakulásával megváltoztak a hatalmi struktúrák a kontinensen. Európa szívében egy csapásra gazdasági és katonai óriás keletkezett, és erre az új nagyhatalomra Poroszország nyomta rá a bélyegét. Élén a Hohenzollern király állt; ő nevezte ki a kancellárt – aki egyúttal porosz miniszterelnök is –, döntött háborúról és békéről, s a haderők főparancsnoka volt. Az új állam valójában „a német nemzet porosz birodalma” – írta egy korabeli történész és publicista.

1861-ben a Porosz Királyság élére I. Vilmos került, aki a következő évben Otto von Bismarckot nevezte ki a kancellári tisztségre. Bismarck a kinevezése után egy héttel, 1862. szeptember 30-án a ház költségvetési bizottságában tartott programbeszédében kifejtette: „Poroszországnak egyesítenie és tartalékolnia kell erejét a kedvező pillanatra, amelyet már néhányszor elmulasztott; Poroszországnak a bécsi szerződés szerinti határai alkalmatlanok az egészséges állami létre; a kor nagy kérdéseit nem beszédekkel és többségi határozatokkal döntik el – ez volt 1848 és 1849 nagy hibája –, hanem vassal és vérrel.” A Bismarck által kifelé meghirdetett hatalmi demonstráció rövidesen az országon belül is érvényesült. A későbbiekben költségvetés nélkül kormányzott, korlátozta a sajtót, ha intézkedéseit bírálta, s rendszabályokkal fenyegette a liberális tisztviselőket, akik gáncsolták politikáját.

EGYESÍTÉSI HÁBORÚK

Mivel Bismarck az alkotmány kérdésében mégsem tudta eldönteni a küzdelmet a maga javára, külpolitikai sikerekre volt szüksége. Poroszországot és Ausztriát habozás nélkül, következetesen belevitte a Dániával 1848 óta állandósult konfliktusba, amely a liberálisok nemzetállami koncepciójának is alapját képezte. Dánia 1863-ban annektálta Schleswiget, de az 1864. évi porosz–osztrák–dán háborúban vereséget szenvedett. Az 1865. évi gasteini szerződésben Ausztria megkapta a tőle távol fekvő Holstein közigazgatási jogát, míg Poroszország megszerezte Lauenburg hercegséget és Schleswig igazgatását, valamint a kiel kikötő felügyeletét és a holsteini területen áthaladó, az Északi- és Keleti-tengert összekötő csatorna építési jogát.

1866. április 9-én a Bundestagban Bismarck előállt az Ausztria számára elfogadhatatlan kisméretű megoldáshoz vezető javaslattal, hogy a Szövetségi Gyűlést az általános és egyenlő választások alapján összeülő parlamenttel váltsák fel. Ausztria válaszul a Német Szövetség döntését sürgette Schleswig és Holstein ügyében.

A hatalmi kérdés így hangzott: Poroszország vagy Ausztria, mert Német-

Otto von Bismarck kancellár

országban csak egy hely volt kiadó. A porosz-osztrák háború csupán néhány hétig tartott. A modern fegyverekkel felszerelt és a legújabb technikai vívmányokat (vasút, telegráf) használó porosz, illetve az elavult szervezetszerű és fegyverzetű osztrák főerők összecsapása 1866. július 3-án a csehországi Königrätz és Sadowa között egyértelmű porosz győzelemmel zárult. Bismarck a hadjárat gyors befejezésére, a béke nemzetközi biztosítására, Ausztriával gyors és korrekt békekötésre (Prága) törekedett, mert Ausztriára nagyhatalomként és szövetségi partnerként továbbra is számított. De Ausztria leválasztása Németországról elkerülhetetlen volt. Erről már az 1866. augusztus 23-i prágai békeszerződés 4. cikkelye rendelkezett, amely kimondta: *„Őfelsége, Ausztria császára elismeri az eddigi Német Szövetség felbomlását, és hozzájárul Németország újjáalakításához az osztrák császári állam részvétele nélkül.”* Ugyanitt elismerte Poroszország államalakítási igényét a Majna vonalától északra a megalkandó Északnémet Szövetségben, illetve e szövetség „nemzeti kapcsolatát” a délnémet államokkal, amivel Ausztria hozzájárult Észak- és Dél-Németország nélküle megvalósuló nemzeti egyesítéséhez.

A porosz-osztrák („német”) háború következtében a Majna vonalától északra 22, önállóságában még meghagyott közép- és kisebb állam szövetségével létrejött az Északnémet Szövetség (Norddeutscher Bund). Ausztria észak-németországi szövetségeseivel azonban Bismarck jóval keményebben bánt el. Annektaálta Hannover, Kurhesent, Nassaut és Frankfurt am Maint, Szászországot viszont érintetlenül hagyta, mert Franciaország és Ausztria egyaránt ragaszkodott hozzá. Ezzel a Maas és a Memel folyók között zárt porosz államterület jött létre. Hosszú tárgyalások és részben éles viták után, 1867. április 17-én elfogadták az Északnémet Szövetség alkotmányát, amely július 1-jén lépett életbe. A föderalista (Bundesrat) és liberális elemekkel (Reichstag, szabad, általános választójog) Bismarck vonzóvá tette a belépést a délnémet államok számára, és Németország közvéleményét is megrehajtandó útjának.

Franciaország azonban presztízssikerre vágyott, bejelentette vásárlási igényét a Német Szövetség egykori erődítményére, Luxemburgra, ahol még porosz csapatok állomásoztak. Majd a spanyol trónutódlás körül alakult ki 1868–1870-ben diplomáciai válság. Bismarck az ún. emsi távirat tartalmát változtatlanul hagyva egy formailag rövidített, ezért kiélezettebb, a kapcsolatok mintegy lezáró jellegű változatot készített, amelyet eljuttatott a sajtónak és a német külképviseletek révén az európai kormányoknak. A francia kormány úgy érezte, hogy kimerítették

A königrätzai csata, 1866

a tárgyalási lehetőségeket, ráadásul türelmük végére értek. Az évek óta tartó megalázás és állandó visszavonulás után csak a háborúba menekülés maradt számára. 1870. július 19-én a francia kormány hadat üzent Poroszországnak. A közös nemzeti sors érzése a háborúban patriotizmussá változott. A délnémet államok Poroszország oldalára álltak. Bismarcknak sikerült a nemzeti mozgalmat egyesítési tervei szolgálatába állítania.

A BIRODALOMALAPÍTÁS

Franciaország a Poroszország vezette koalíciós német államok elleni háborúban rövidesen a teljes katonai összeomlás szélén állt. A francia főerőket a metzi erődben és Sedannál a német csapatok bekerítették és már másnap kapitulációra kényszerítették. III. Napóleon fogságba esett, rendszere összeomlott. 1870. szeptember 2-án Sedannál a francia hadsereg letette a fegyvert, szeptember 4-én pedig Franciaországban kikiáltották a köztársaságot. Az új kormány folytatta a harcot az előrenyomuló német csapatokkal szemben, de a háború menetét nem tudta megfordítani. A francia fővárost a német csapatok két héttel a sedani ütkö-

A császárság kikiáltása, Versailles, 1871

zet után bekerítették. Metz védőserege októberben, a szeptember óta ostromlott Párizs pedig 1871. január 28-án kapitulált.

De már ez előtt sor került a nevezetes aktusra, amikor 1871. január 18-án a versailles-i kastély tükörtermében a porosz királyt német császárrá koronázták. Az eseményt és a helyszínt nyilvánvaló sértésnek szánták a német egységet makacsul akadályozó Franciaországnak. Bismarck már az első győzelmek után egyenként tárgyalt a délnémet államokkal az egyesítésről, s főként Bajorországnak tett messzemenő engedményeket. A Versailles-ban jelen lévő német hercegek előtt Bismarck felolvasta a német néphez intézett felhívást, amelyben a 74. életévben járó I. Vilmos porosz király elfogadta a német császári koronát.

A Német Birodalom a versailles-i császári proklamációval még korántsem alkotott „kész” politikai és gazdasági egységet. Az új állam 25 szövetségi államot egyesített, amelyekhez a győztes háború nyomán a Franciaországból kiváló „Elzász-Lotaringia birodalmi tartomány” társult. Ezek a szövetségi államok területük, lakosságuk lélekszáma és gazdasági súlyuk tekintetében rendkívüli eltéréseket mutattak. 1890-ben a 349 ezer km²-nyi Porosz Királyság területén 30 millióan éltek, Bajorország 5,5 millió, Szászország 3,5 millió, Württemberg 2,5 millió lakost számlált, miközben a 340 km²-nyi Schaumburg-Lippe hercegségben 39 ezer lakos élt.

Az 1871-ben létrejött Német Birodalom általános, közvetlen, titkos és egyenlő választójogának „demokratikus” engedményei mögött politikai megfontolások húzódtak meg. Választójogot kapott minden 25 éven felüli német férfi (kivéve a szegénységi támo-

gatásból élőket). A nők azonban sem aktív, sem passzív választójoggal nem rendelkeztek.

Az újonnan megválasztott parlament első feladata a birodalmi alkotmány elfogadása volt, amelyet 1871. április 14-én 375:7 arányban szavaztak meg s az első világháború végéig – jelentéktelen változtatásokkal – érvényben maradt. Csak az 1918. évi, ún. októberi alkotmány vezette be a kancellár és az államtitkárok parlamenttől való függőségét. Mivel a birodalmat monarchista szövetségként határozta meg, az alkotmány nem ismerte a népszuverenitás modern elvét. A szuverenitást alkotmányjogilag a kormányzó hercegek és a szabad államok szenátusai testesítették meg.

Bismarck az 1871. májusi frankfurti békeszerződésben ötmilliárd frank jóvátételre kötelezte Franciaországot, és anektálta Elzász-Lotaringiát, elfogadva azt a stratégiai érvelést, hogy a Vogezei Rajna menti magaslatainak, va-

BISMARCK KONZERVATÍV FORDULATA

Röviddel a Franciaország elleni győzelem és a Német Birodalom megalakulása után az új birodalom mély belpolitikai konfliktust élt át: összeütközésre került sor a birodalom, annak néhány tagállama, liberális pártjai, illetve a római katolikus egyház és a német katolicizmus között. A fokozatosan élesedő küzdelemre vonatkozó Kulturkampf kifejezést először Rudolf Virchow (1821–1902) ismert orvos és baloldali liberális képviselő, a Haladó Párt vezetője használta 1873 elején.

Bismarck a politikai katolicizmus híveit a birodalom ellenfeleinek nyilvánította, s a Centrumpárt, valamint a katolikus Franciaország és Ausztria összefogásától tartott. Elutasította a kormányzatával szembehelyezkedő centrumpárti föderalista törekvéseket is, amelyek a részállamok lehető legnagyobb függetlenségének fenntartását forszírozták.

Bismarck a Kulturkampfot „belpolitikai preventív háborúként” indította el. Első intézkedésként 1871 júliusában feloszlatta a porosz kultuszminisztérium katolikus osztályát. Ugyanezen év decemberében birodalmi törvényként kibocsátotta az ún. szószékkaragrafust, amely a büntető törvénykönyv kiegészítéseként megtiltotta a lelkészeknek, hogy hivatásuk gyakorlása közben államügyeket „a közbékét veszélyeztető módon” (szószékről) tárgyaljanak. Retorzióként hivatalukból való felmentést és börtönbüntetést helyezett kilátásba.

Az 1872. márciusi iskolafelügyeleti törvénnyel Bismarck az iskolák hagyományos egyházi felügyeleti jogát – a tanárok és tantervek felett – Poroszországban állami felügyelettel váltotta fel. 1872-ben betiltották a jezsuita rendet a Német Birodalom területén. 1873-ban Poroszországban a papok képzését és alkalmazását állami ellenőrzés alá vonták; a papoknak állásuk elfoglalása előtt „kulturvizsgát” kellett tenniük, amelyet német állami egyetemi tanulmányokhoz kötöttek. Végül 1875-ben a Reichstag elfogadta, hogy csak a polgári anyakönyvvezető előtti házasságkötés törvényes; az egyházi esküvő ezzel pusztán vallási-szimbolikus aktussá vált. Megszüntették a katolikus egyház állami pénzügyi támogatását.

A Kulturkampf mindinkább megmérgezte Németország politikai és szellemi légkörét, és veszélyeztette az

alapvető jogokat. A viták rendezésére alkalmat kínált IX. Piusz pápa 1878 elején bekövetkezett halála. Mivel az új pápa, XIII. Leó (1878–1903) is kompromisszumkészséget mutatott, Bismarck a Kulturkampf befejezése mellett döntött. A birodalom és a római egyházvezetés hosszú tárgyalásainak eredményeként a legtöbb intézkedését visszavonták. A Kulturkampf leépítése az 1870-es évek végétől összekapcsolódott a birodalomban végbemenő alapvető belpolitikai fordulattal. Bismarck és a liberális pártok addigi érdekszövetsége felbomlott. Alternatív politikai partnernek csak a konzervatívok kínálkoztak.

1878. május 11-én Max Hödel iparossegéd a berlini utcán több pisztolylövést adott le I. Vilmos császárra, de célt tévesztett. A helyszínen elfogott merénylőnek nem voltak világos politikai indítékai és nem állt kapcsolatban pártokkal. Mindazonáltal Bismarck elérkezettnek látta a pillanatot, hogy fel lépjen a szociáldemokratákkal szemben, akik nem titkolták, hogy alapvetően szembehelyezkednek a fennálló politikai és társadalmi rendszerrel. 1878. október 21-én – a konzervatívok és a nemzeti liberálisok egyetértésével, a Centrum, a Haladó Párt és a szociáldemokrata frakció ellenszavazata ellenére – életbe lépett a „szociáldemokrácia közveszélyes törekvései elleni törvény”, amely betiltotta a „fennálló állami és társadalmi rendszer megdöntésére irányuló szociáldemokrata, szocialista vagy kommunista törekvésű egyesületeket”, gyűléseket, folyóiratokat s az ilyen célra indított pénzgyűjtést.

Bismarck a munkáspárt rendőri elnyomásával egyidejűleg messzire tekintő és példás állami szociálpolitikával igyekezett javítani a munkásság helyzetén, ettől remélte a munkások jobb betagozását a társadalmi és politikai rendszerbe. Ezzel egyrészt az állam számára próbálta megnyerni őket, másrészt politikai szervezetüket, a szociáldemokrata pártot is gyengíteni igyekezett. 1881 novemberében a Reichstagban császári üzenet formájában a munkások számára baleset-, betegség-, rokkantsági és öregségi biztosítást helyeztek kilátásba. A tervezet nyomán 1883 júniusában kiadott első törvény az évi 2000 márka alatt kereső munkások és alkalmazottak betegségbiztosítását szabályozta; a járulék kétharmadát a biztosított, egyharmadát a munkaadó fizette. Mindezt ingyenes orvosi kezelés, illetve betegség idejére, maximum 13 hétig 50%-os táppénzt járt.

lamint Metz és Strassburg erődjének birtoklásával a jövőben megszűnik Dél-Németország fenyegetettsége. A német nemzeti mozgalom követeléseinek teljesítésétől pedig a délnémet lakosság helyenként még mindig felbukkanó poroszellenes hangulatának enyhülését remélte.

A német-francia háborúban elért katonai sikerek nyomán erősödött fel az a követelés, hogy a békeszerződéssel francia területeket csatoljanak a Német Birodalomhoz. Így terelődött a figyelem biztonsági megfontolásokból és a nemzeti mozgalom követelésére a kétszáz évvel korábban Franciaországhoz került Elzászra és Lotaringiára. A helyi lakosság többsége viszont inkább Franciaországnál maradt volna, így a terület annektálása újabb háborús gócot hozott létre. Franciaország soha nem békélt meg Elzász és Lotaringia elvesztésével. Ekkor született meg a németeket „ösellenségnek” tekintő tézis és a reváns eszméje.

Az 1884. júniusban megjelent baleset-biztosítási törvény szerint baleset esetén a teljes kártalanítást a vállalkozók szakmai szövete vette vállalta, halálos baleset esetén pedig a hátramardottaknak nyugdíjat fizetett. A baleset-biztosítás a betegbiztosítás lejártaival, tehát a 14. hét után kezdődött. Tartalmazta a gyógykezelési költségeket, valamint a keresetnélküliség teljes idejére az utolsó munkabér kétharmadát.

A szociális törvények sorát 1889 júniusában az öregségi és rokkantsági biztosítás zárta le. Az évi 2000 márka alatt kereső munkások és alkalmazottak hozzájárulásait a biztosított és a munkaadó 50-50%-os arányban fizette, s szerény állami támogatás (évi 50 márka) is járt. Minden 70 év feletti munkásnak életfenntartási hozzájárulást, munkaképtelenség esetén pedig rokkantsági nyugdíjat biztosított, amely az átlagbér egyharmadát tette ki. A gyakorlatban azonban inkább rokkantsági és öregségi nyugdíjat fizettek, mivel a biztosítottak többsége a 70. életéve elérése előtt munkaképtelen lett.

A császárság törvényes biztosítási rendszere a dinamikus lakosságnövekedés bázisán kifogástalanul működött. A betegek, az idősek és a rokkantak keresőképtelenné vált kis rétegének fizetendő összeggel szemben a nagyszámú munkaképes, viszonylag fiatal ember biztosítási befizetései álltak, így a társadalombiztosítás egyes ágazatainak pénzügyi mérlege pozitív volt.

BISMARCK KÜLPOLITIKÁJA 1871 UTÁN

Amikor a Német Birodalom megalakult, azonnal felmerült a kérdés, lehetséges-e az országot az európai hatalmi koncertbe integrálni. Bismarck rávette Oroszországot, hogy a német-francia háborúban ne álljon Franciaország oldalára, amellyel ugyan 1871 májusában Frankfurtban békét kötött, ezt azonban nem követte kibékülés. Ausztriát 1866-ban Poroszország katonai erővel kiszorította Németországból, ezért feltételezhető volt, hogy Bécs minden alkalmat megragad a porosz hegemonia megtörésére és a Németországba való visszatérésre.

Az európai egyensúlyra és a status quo-ra figyelő Anglia volt az egyedüli nagyhatalom, amelytől az 1870-es években kevésbé tartott. Mindazonáltal az angol-francia szövetséget sem zárta ki teljesen. Német szemszögből úgy tűnt,

hogy a gyenge Törökországot nyugodtan kihagyhatja Közép-Európa szövetségi kalkulációiból. Legfeljebb közvetett veszélyt jelenthetett, mert Törökország gyengesége Oroszországot, Ausztria-Magyarországot és Angliát arra csábította, hogy Törökország rovására saját terveket szövögessen. S valóban, a következő évtizedekben éppen a Közel-Kelet és a Balkán lett az európai politika válságövezete és állandó tűzfészke.

Bismarck arra kényszerült, hogy a birodalom külső biztonságát koalíciókkal oldja meg. 1871 után – a status quo fenntartása érdekében – nem kívánt világpolitikát folytatni, amely miatt azonnal Angliába ütközött volna, hanem csupán európai politikát. A bismarcki politikának volt egy születési rendellenessége: Elzász-Lotaringia, amelynek elcsatolása miatt a Franciaországgal való megbékélés nem jöhetett szóba. A francia-orosz közeledés megakadályozása érdekében pedig létrehozta a három császár egyezményét, amelyet Oroszország, Ausztria és Németország uralkodói 1873 májusában és októberében írtak alá.

Az 1878. június-júliusi berlini kongresszuson Bismarck az európai államférfi szerepében tetszelgett: az összeurópai erőegyensúly érdekében a Balkán újjárendezésére törekedett. Ezért megakadályozta Oroszország háborúba keveredését Ausztria-Magyarországgal, illetve Angliával. Mindkét ország a saját érdekeit látta veszélyeztetve, amikor az oroszok az 1877–1878. évi orosz-török háború után a török uralom alól felszabadult balkáni népek sorsát önkényesen a kezükbe akarták venni. Oroszország elégedetlen volt a német támogatással. A cári udvarban és az orosz közvéleményben erősödött a németellenes hangulat, amely összekapcsolódott a mindinkább politikai erővé váló pánszlávizmussal. Bismarck következetesen elutasította Németország, Ausztria-Magyarország és Anglia szövetségét, amely Oroszországot azonnal Franciaország karjaiba taszította volna.

Az 1879. október 7-én aláírt, defenzív jellegű „kettős szövetségben” Németország és Ausztria-Magyarország kötelezettséget vállalt arra, hogy orosz támadás esetén segítséget nyújtanak egymásnak és közösen kötnek békét, más hatalom támadása esetén pedig legalább jóindulatú semlegességet tanúsítanak. A szövetség az első világháború végéig állt fenn.

Oroszország nem sokat remélhetett a Franciaországgal kötendő szövetségtől, mivel Németország ereje – lehetséges szövetségeseivel együtt – nagyobbak bizonyult, mint a megbízhatatlan és politikailag elszigetelt Franciaországé. Bismarck azzal indokolta I. Vilmos császárnak az Oroszország, Ausztria-Magyarország és Németország közötti szerződés szükségességét, hogy a német politikának *„mindig különösen fontos feladata volt megőrizni a békét a velünk szomszédos és baráti nagy monarchiák között, mert a velük való szaktással Németország abba a súlyos helyzetbe kerülne, hogy az egyik ellenségeségét közvetlenül magunkra vonnánk, vagy mindkettővel összevesznénk”*.

A három császár 1881. június 18-i szerződése voltaképpen semlegességi szerződés volt; ezen túlmenően azonban ismételtlen megerősítette a berlini kongresszus legfontosabb rendelkezéseit, elhatárolta és kölcsönösen garantálta az orosz és osztrák-magyar érdekszférákat a Balkánon, illetve Törökországgal szemben.

1882-ben váratlan lehetőség kínálkozott Franciaország elszigetelésére, amikor Olaszország Tunisz francia megszállása után belépési szándékát jelezte a német és osztrák-magyar kettős szövetségbe. Az 1882. május 20-án Bécsben megkötött hármas szövetség Bismarck szövetségi politikájának inkább véletlen mellékterméke volt. Olaszország sohasem állt szövetségi törekvései középpontjában, megbízhatóságát és katonai ütőerejét sem becsülte sokra. Viszont kétoldalú kapcsolatokat keresett Oroszországgal, ami az 1887. évi német-orosz viszontbiztosítási szerződésbe torkolt. A három császár szövetségének megújítása az osztrák-orosz ellentétek – elsősorban az 1885–1886. évi bulgáriai válság – miatt azonban már lehetetlennek bizonyult.

A VILMOSI ÚJ KORSZAK

A 29 évesen német császárrá és porosz királlyá koronázott II. Vilmos (1888–1918) már Németország gyors, látszólag ellenállhatatlan fellendülésének korszakába – birodalomalapítás, iparosítás, az ország vezető európai hatalommá válása – született bele, ami meghatározta gondolkodását is: csak győzelmeket látott, vereség nélkül. Apja, III. Frigyes korai halálával elmaradtak a várakozás hosszú évei; hirtelesen a csúcsra került, ahol parvenüként

viselkedett. Szigorú fiatalkori nevelése miatt elismerésre vágyott, s talpnyalókkal vette körül magát. Könnyen befolyásolható, mértéktelen és fennhéjázó volt, az újjgazdagok törtető világának – csupa pompa és ragyogás – tipikus megtestesítője lett. Vilmoshoz hasonlóan a birodalom is törtető lett.

Bismarck kezdettől fogva fenntartással viseltetett a fiatal császárral szem-

ben, aki főleg a kancellár egyensúlyozó külpolitikáját kifogásolta. A közvélemény túlnyomórészt pozitívan fogadta a dinamikus császárt, akinek nézeteit majd az idős kancellár tapasztalatai helyes irányba terelik.

II. Vilmos azonban nem tűrte, hogy bárki is irányítsa. Bismarck sem volt többé a tévedhetetlen politikus a német közvélemény szemében. Az 1880-

I. Vilmos huszáregyenruhában

as évek végén nyíltan napvilágra kerültek téves elképzelései a Kulturkampf és a szocialistaellenes törvény ügyében. A védővám-politikára való áttérés pedig a várakozásoknak megfelelően növelte ugyan a birodalom bevételeit,

a kancellár messzebbre tekintő pénzügyi és adóreformja azonban meghiúsult a parlament ellenállásán.

A szociális biztosítás rendszerét számos kortárs pozitívan ítélte meg, de a munkásság, amelyet Bismarck ezzel az államhoz kívánt kötni, a kötelező beteg-, nyugdíj- és rokkantsági pénztári tagságot inkább bércsökkentésnek tekintette. Bismarck ugyanis nem tudta keresztülvinni eredeti elképzelését, hogy a biztosítási költségeket teljesen vagy részlegesen az állami költségvetésből finanszírozzák. A munkásokat nem tudta politikailag alkalmazkodó „állami nyugdíjassá” tenni, mert biztosításukat részben saját zsebből kellett fizetniük. Ezen túlmenően a védővámok inkább a birodalom és az egyes államok költségvetését gyarapították, s eközben főleg az élelmiszerek fogyasztói ára emelkedett.

1890. március 15-én reggel II. Vilmos rendkívül udvariatlan formában magához rendelte Bismarckot, és éles

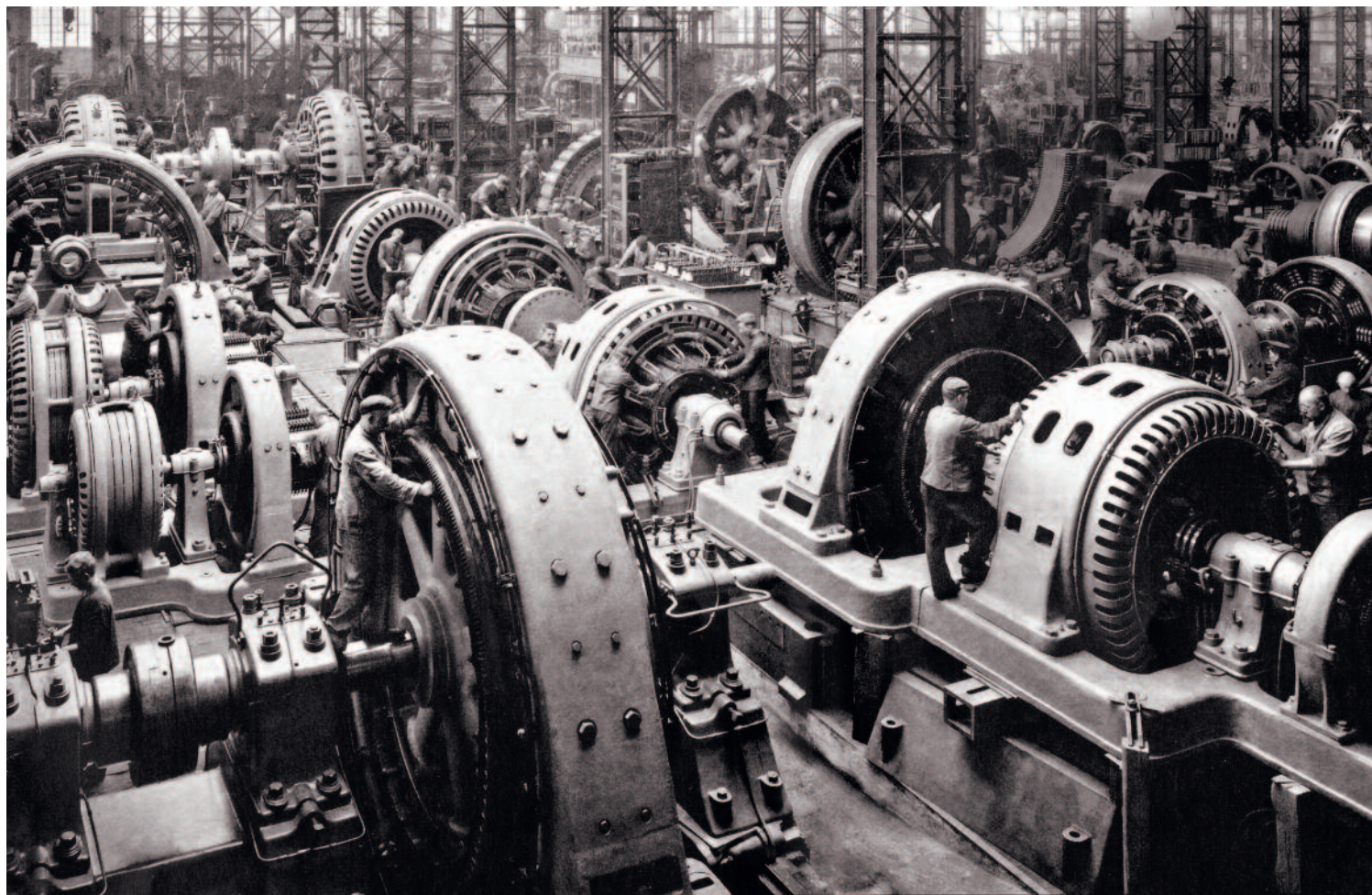
III. Frigyes Vilmos, az 1888-ban 99 napig uralkodó császár

szemrehányásokkal illetve állítólagos vagy tényleges önkényeskedéséért. Bismarck dühösen reagált, s három nap múlva hivatalosan is benyújtotta lemondását. Ebben állítólagos külpoliti-

kai vitájukat helyezte a középpontba, jöllehet kancellársága lezárulásának alapvetően belpolitikai okai voltak. 1890. március 20-án a császár a várakozásoknak megfelelően elfogadta Bismarck lemondását. A döntést Németország túlnyomórészt megkönnyebbüléssel vette tudomásul. „A révkalauz elhagyja a fedélzetet” – írta karikatúrája alá egy angol lap.

A vilmosi új korszakot a nagyzási hőbort jellemezte. Az elért eredmények már maguktól értetődőnek tűntek, és az emberek még többre vágytak. Az okos önmérséklet, az elért vívmányok megőrzése és a konszolidáció bismarcki politikája nem vonzotta a fiatalokat. A birodalomra egyesülés és Németország európai elfogadtatása után világméretben kell gondolkodni: „teljes gőzzel előre” Németország világhatalmi pozíciója felé – ismételte II. Vilmos. „Új irányvonalon” kezdetben elsősorban belpolitikai intézkedéseket értettek. Aktív szociálpolitikával, a szociális törvénykezés bővítésével igyekeztek kiegyezni a munkássággal és a társadalom más, ellenzéki csoportjaival.

AEG turbinagyár, Berlin, 1880 körül

A bismarcki külpolitika állandó eleme kezdettől fogva Oroszország érdekeinek figyelembevétele, illetve Poroszországhoz és Németországhoz kötésével a francia szövetségtől való távoltartása volt. E politika többször – különösen az 1885–1888. évek európai válsága idején – áldásosnak bizonyult Németország és a közép-európai béke megőrzése érdekében.

Az Oroszországgal három évre kötött viszontbiztosítási szerződéssel Bismarck még egyszer aláírta Oroszország jelentőségét Németország bizton-sága szempontjából, s kifejezte meggyőződését, hogy az Oroszországgal kötött szövetség akkor is fenntartandó, ha feszültségek támadnának Oroszország és Ausztria–Magyarország között. Egyúttal megkísérelte az orosz diplomácia figyelmét elterelni az európai centrumtól.

A német–orosz viszontbiztosítási szerződés 1890-ben meghosszabbításra várt, ám II. Vilmos állásfoglalásával valóra váltak Bismarck félelmei: széthullott az Oroszországgal fennálló szövetség, s a keleti kolosszus figyelme azonnal Franciaország felé fordult. Már 1892 augusztusában elkészült egy orosz–francia katonai egyezmény tervezete, amely az év végén jogerőre emelkedett. Az orosz–francia szövetség nem jelentett automatikusan háborút. Németország még elháríthatta a fenyegetést, jóllehet a hármas szövetség és a német–orosz megállapodás bismarcki kettős stratégiáját aligha lehetett megismételni. De sietni kellett, mert az idő nem Németországnak dolgozott.

NÉMETORSZÁG HELYET KÖVETEL MAGÁNAK „A NAP ALATT”

Miután a birodalomalapítással a német nemzeti mozgalom elérte nagy célját, természetesnek tűnt, hogy a nemzeti lelkesedés idején a német hatalmat – miként azt korábban Anglia, Spanyolország és Franciaország is tette – gyarmatok szerzésével a tengerentúltra is igyekeznek kiterjeszteni. A tengerentúli terjeszkedés előkészítése az 1840-es években indult, amikor a gyarma-

tokat mindinkább a nemzeti gazdagság forrásának, az expanziót pedig gazdasági megfontolásokból egyenesen korszükségletnek tekintették. Nem „humanitárius célokat” követtek, hanem a túlnépesedés levezetését és a lakosság ellátását tekintették a legfontosabbnak. Felmerült a kivándorlás megszervezése és az anyaország számára hasznosnak tűnő területek kijelölése is. A terjeszkedésben már tapasztalt Anglia példája pedig rövidesen flottaépítésre ösztönözte Németországot.

A vilmosi korszakban megkezdődött a többi gyarmati nagyhatalomhoz való felzárkózás kísérlete. Németország és Olaszország olyan államokként vettek részt Afrika felosztásában, amelyek nemzeti egysége csak néhány évtizeddel korábban alakult ki, és a gyarmatszerzést gazdasági jelentőségén túlmenően újonnan szerzett presztízsük megerősítésének is tekintették. A „világpolitika” óhaja a birodalomalapítás logikus következménye volt s a

→
→
II. Vilmos

II. VILMOS SZOCIÁLIS REFORMJAI

1889 rokkantsági és öregségi biztosítási törvény

1890 Bismarck szocialistaellenes törvényének megszüntetése

1890 31 biztosítóintézet megalakulása

1891 az első nyugdíjak kifizetése a tartósan munkaképtelenek és a 70 év feletti munkások számára

1891 munkásvédelmi törvény növédelemmel, korlátozott éjszakai munka, vasárnapi pihenőnap és gyermekvédelem

1891 az állami iparfelügyelet bevezetése

1891 az üzemi önkéntes munkásbizottságok engedélyezése

1891 a vasárnapi munka megtiltása az iparban és a kézműiparban

1892 a betegbiztosítási törvény kiegészítése

1895 a vasárnapi munka megtiltása a kereskedelemben

1899 rokkantságbiztosítási törvény

1901 a munkáslakás-építés támogatása

1905 munkásbizottságok kötelező felállítása a bányauzemekben

1908 a munkaidő felső határának megállapítása, a nők és a gyermekek éjszakai munkájának eltörlése

1911 a birodalmi biztosítás rendszerének elfogadása

1911 a hátramaradottak nyugdíjának bevezetése

1911 biztosítási törvény az alkalmazottak számára

1911 az otthoni munkáról szóló törvény elfogadása

1916 a munkások nyugdíjkorhatárának leszállítása 70-ről 65 évre

1916 a nők nyugdíjkorhatárának leszállítása 60 évre

többi nagyhatalommal való egyenjogúság elérésére irányult.

A birodalom helyet követelt magának „a nap alatt”, s a követelés egybeesett a flottaépítési határozattal. 1898 áprilisában megalakult a rövidesen egymillió tagot számláló Német Flottaegylet (Deutscher Flottenverein). Többé már nem kereskedők és a külföldi német magánberuházások védelméről volt szó, hanem Németország világhatalmi rangra emeléséről.

A „világpolitika” a kínai boxerláadás leverésére küldött európai intervenció csapatok kapcsán vált hivatalos német kormányprogrammá, amelyet a közvélemény is támogatott. A német világpolitikában elsősorban gazdasági és hatalmpolitikai megfontolások érvényesültek, a német gyarmatok méretei azonban – Nagy-Britanniával és Franciaországgal összevetve

– jóval szerényebb képet mutattak. 1899-ben Nagy-Britannia 9,3 millió négyzetmérföldnyi területen 309 millió, Franciaország 3,7 millió négyzetmérföldön 56,4 millió, Németország pedig 1 millió négyzetmérföldön 14,7 millió lakos fölött rendelkezett.

A német gyarmatpolitika a vilmosi időkben valójában retorikai erődemonstráció maradt. Stratégiaileg, gazdaságilag és népességpolitikailag semmi sem valósult meg a kilencvenes évek elejének nagy hangú nyilatkozataiból. A német védnökségi területek nem lettek katonai támaszpontok, ahonnan tengeri összeköttetéseket ellenőrizhettek, a helyi lakosságot nem sorozták be a német hadseregbe, s nem kötöttek le említésre méltó német haderőt sem. 1913-ban az afrikai német területeken (Togo, Kamerun, Német Délnyugat-Afrika, Német Kelet-Afrika) összesen 22 405 fehér élt, a dél-kínai-tengeri területeken (Német Új-Guinea, Vilmos császár-föld és Bismarck-sziget, Kelet-Karolina, Nyugat-Karolina és a Mariana

szigetek, Szamoa) mindössze 1984, a kínai Kiaocsuban pedig 4470. Családtagokkal együtt tehát összesen 28 859 fő, akik főleg német cégek kirendeltségein, illetve a közigazgatásban dolgoztak. E területek az első világháború elején néhány hét alatt – részben harc nélkül – elesetek.

A gazdasági fejlődés természetszerűleg kihatott a katonai erő növekedésére is. A hadsereget 1890-ben még csak szerényen fejlesztették, 1893-ban azonban létszámát a birodalomalapítás óta egyedülálló mértékben, 84 ezer fővel növelték. A hadkötelezettség általánossá tételével a szolgálati időt három évről kettőre csökkentették. A hadsereg békelétszámát az 1911–1913-as törvények 661 ezer főben állapították meg (a legnagyobb kontingenst, 513 ezer főt Poroszország adta), de a létszámot szükség esetén a tartalékosok mozgósításával gyorsan egymillióra növelhették. Így Németország Európa legerősebb szárazföldi hadseregével rendelkezett, amellyel csak ko-

← Krupp-művek, Essen, 1907

A militarizmus kialakulása I. Frigyes Vilmos, a „katonakirály” időszakára nyúlik vissza, akinek uralkodása alatt Poroszország feudális államból katonáállammá változott. Európában a katonaság primátusa sehol sem volt olyan meghatározó, mint Poroszországban, s következménye a társadalmi élet militarizálódása lett.

A porosz katonáállamban a hadsereg különleges helyzete abszolutista-tekintélyelvű társadalmi környezetet támogatott, amely fékezte a demokratikus struktúrák kialakulását. Nagy Frigyes győzelmei után a hadsereget a legyőzhetetlenség nimbusza lengte körül, amely csak a Napóleontól elszenvedett vereség után tört meg.

A Napoleon feletti győzelem után, majd az 1848–1849-es polgári forradalom leverése miatt a polgárság a hadsereget a király elnyomó eszközének tartotta, de az egyesítési háborúk sikere gyors fordulatot hozott a hadsereg megítélésében.

A császárság alatt a hadsereg a belső és külső stabilitás garanciája volt. A katonaság nagy tekintélye a militarizmus dominanciájához vezetett a politikában és a társadalomban, s a katonai elvek a mindennapi élet valamennyi területét áthatották. Németországban a konfliktusok feloldására sohasem a civil, hanem a katonai megoldást keresték. A háború a politika legitím „ultima ratiója” volt.

alíciós hadsereg szállhatott szembe.

A flottaépítési fordulat 1896 elején történt, amikor Hohenlohe-Schillingfűrst kancellár a kereskedelmi flotta védelmével és világpolitikai szükséglettel indokolta a császárnak a fejlesztés felgyorsítását: *„A nemzetközi tárgyalásokon a legbarátságosabb szónak sincs súlya, ha azt nem támasztja alá megfelelő hatalom. Ezért a tengeri hatalmakkal szemben flottára van szükségünk.”* 1897-ben a haditengerészeti államtitkárrá kinevezett Alfred Tirpitz olyan flottatörvényt javasolt, amely hajórajok építéséről dönt az egyes hajókról folyó tárgyalás helyett.

Úgy vélte, hogy az Angliával folyó gazdasági vita a következő évszázadban eszkalálódik, s Németországnak mindenre fel kell készülnie. Miközben a szárazföldön Franciaországra és Oroszországra kell figyelnie, a tengereken Anglia a fő ellenfél. Ellene a haditengerészetet kell fejlesztenie, s Anglián kell lemérnie erejét, ha elfogadják elképzelését, hogy Németországnak világpolitikai ambíciói és külkereskedelmi függősége miatt tengeri hatalommá kell válnia. Tirpitz támaszpontok híján kilátástalannak tekintette a cirkálók küzdelmét és az óceánokon folyó háborút, ezért az Északi-tenger Helgoland és a Temze torkolata közötti szakaszát jelölte ki a bekövetkező háború színterének. A flotta egyúttal kielégítené a Franciaország (Bresttől Cherbourigg) és Oroszország elleni (Kronstadtig) német haditengerészeti igényeket is. Anglia ellen sorhajók építését javasolta, és úgy vélte, Németország 1905-ig két teljes, egyenként 8 sorhajóból álló hajóraj építésére képes.

Az önteltséggel és politikai arroganciával párosuló német flottaépítési szándék – az 1898-ban és 1900-ban elfogadott két flottatörvény nyomán –

az angoloknál korán bizalmatlanságot ébresztett és ellenintézkedéseket váltott ki. A nagyhatalmak tengeri erőviszonyait ismerve gyorsan kiderült, hogy Tirpitz teóriái a német haditengerészet fejlesztési lehetőségéről ugyanolyan vágyálmokra épültek, mint a Németország világhatalmi szerepéről táplált elképzelések. 1913-ban Anglia 42, Németország 26, Franciaország 17 és Oroszország 8 nagy csatahajóval rendelkezett.

ÚT AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBA

A német–brit viszonyt láthatóan rontotta a németek szigorú ellenállása azon brit javaslattal szemben, hogy a fegyverkezés korlátozását tűzzék az 1907-ben ülésező második hágai békekonferencia napirendjére. Az időközben megkezdődött brit–orosz tárgyalások 1907. augusztus végén szerződéskötéssel zárultak, amelyben a felek kölcsönösen elhatárolták érdekszfériáikat Perzsiában, Afganisztánban és Tibetben, s rendezték regionális vitáikat. A brit–orosz szövetség a brit–francia (1904, entente cordiale), valamint az 1892. évi francia–orosz megállapodással teljessé tette a hármastantot.

Mindazonáltal a vezető brit és német politikusok 1909–1912 között ismét megkísérelték a két tábor közelítését és a fegyverkezés megállítását. A Bülow kancellárt 1909-ben felváltó Theobald Bethmann Hollweg külpolitikájában az Angliával való kiegyezésre és a flottaépítés korlátozására törekedett. Az utolsó próbálkozásra 1912 februárjában Richard B. Haldane brit hadügyminiszter berlini látogatásán került sor. A britek a politikai közeledés feltételül a német fegyverkezési ütem las-

sítását szabták, amelyet a német császár és a haditengerészet vezetése egyaránt elutasított. Másrészt a britek szövetségi kötelezettségeik miatt nem nyújthattak semlegeségi garanciát német–francia vagy német–orosz konfliktus esetén. Így az utolsó meg egyezési kísérlet is meghiúsult. Franciaország és Nagy-Britannia együttműködését pedig szorosabbra fonta a német kormány marokkói katonai demonstrációja, amellyel a német igényeket igyekezett bizonyítani a térségben, mielőtt Franciaország teljesen bekebelezné Marokkót.

1898-tól az Oszmán Birodalom gyengesége – a dél felé nyomuló Oroszország tartós nyomása alatt – aktív terjeszkedésre csábított a Közel-Keleten. Németország gazdasági támogatással és az 1829 óta működő porosz katonai segítség növelésével igyekezett befolyást szerezni az Oszmán Birodalomban. Érdekelte volt a török területek Oroszország és Anglia közötti felosztásának megakadályozásában, s az antant hatalmak gazdasági riválisaként jelent meg a térségben. A német „világpolitika” legfontosabb presztízsprogramja – a flottaépítés mellett – a Berlin–Bagdad vasútvonal építése lett. A Porta pedig azt remélte, hogy a vasútépítéssel stabilizálhatja a válságoktól megrendült és összeomlással fenyegető birodalmát.

Ausztria–Magyarország ezzel – mint a Keletre vezető úton található legnagyobb ország – stratégiai jelentőségűvé vált. A Berlin–Bagdad vasút útjában egyedül a kis Szerbia állt, amely 1903. évi katonai forradalma után ismét a délszláv mozgalom legaktívabb tényezője volt. Németországnak ezért mindenáron a maga oldalán kellett tartania a világban elszigetelődött Osztrák–Magyar Monarchiát. Németország

Katonai parádé az Unter den Lindenen, Berlin, 1905

pozíciója az európai szövetségi szövetségben évről évre romlott. Minden további halogatás csak idővesztés – vélekedtek a katonai stratégák. Von Holsstein külügyi tisztviselő is így gondolta, de a császár és a kancellár még nem akart hallani a háborúról.

Az évtizedek óta halmozódó konfliktusok Ausztria–Magyarország és a délszláv nemzeti mozgalom összeütkezésével robbantak ki. A szerb hatóságok értesültek arról, hogy Szarajevóban merénylet készül, s megpróbálták akadályozni, a nyolc merénylőből álló csoport átjutását a Monarchia által anektált Bosznia-Hercegovinába. Ám amikor ez nem sikerült, visszarettennek attól, hogy informálják az osztrák rendőrséget. 1914. június 28-án eldördült Gavrilo Princip revolvere, s egy szarajevói utcasarkon Ferenc Ferdinánd (1863–1914) trónörökös feleségével együtt holtan maradt a gépkocsiban. Ő a szláv népek egyenjogúságának híve volt, s trónra lépésekor megvalósíthatta volna föderalista elképzeléseit, kihúzza a talajt a pánszláv szabadságtrekvések alól.

II. Vilmos 1913 végén, Leopold Berchtoldnál, a Monarchia külügyminiszterénél tett látogatásakor a német politikát teljesen az Oroszországgal fennálló ellentét tükrében kezelte. *„Hosszú távon a háború Kelet és Nyugat között elkerülhetetlen”* – mondta. *„A szlávok hegemoniáért folytatott vitájában olyan világtörténelmi folyamatról van szó, amely a népvándorlások kategóriájába sorolandó.”* Ezért Szerbiát teljesen a Monarchia alá kellene rendelni vagy bekebelezni, mindegy, hogyan. Biztosította az osztrák–magyar minisztert: *„Én Önök mögött állok, és hajlandó vagyok kardot rántani, ha eljárásuk ezt igényli.”*

Németország legyőzhetetlen katonai erejébe (szárazföldi csapatainak békelétszáma kb. 800 ezer, a haditengerészeté 80 ezer ember) vetett hitét alaposan megrázták a francia és orosz katonai erő növeléséről érkező hírek. Ezek szerint Oroszország 1917-re 2,2 milliós békehaderő felállítását tervezte. Ezért főleg a katonák között terjedt a preventív háború gondolata. *„Készen állunk, s minél előbb, annál jobb számunkra”* – jelentette ki 1914. június 1-jén Helmuth Moltke vezérkari főnök,

miután május 12-én tárgyalt Conrad von Hötzendorf osztrák–magyar vezérkari főnökkel.

II. Vilmos kezdetben ellenállt a katonák követelésének. Július 3-án, de legkésőbb július 4-én a háborús csoport nyomására azonban a szerb kérdés erőszakos megoldása mellett döntött. *„A szerbeket rendbe kell szedni, és pedig azonnal. [...] Most vagy soha!”* – írta dühösen Heinrich von Tschirschky bécsi

német követ július 2-án küldött mértéktartó jelentésére. Tschirschky pedig július 4-én bizalmasan értesítette a bécsi külügyminisztériumot, hogy *„Németország jóban-rosszban támogatja a Monarchiát, még Serbia elleni lépésében is. Minél korábban megindul Ausztria–Magyarország, annál jobb.”*

Bécs azonban hivatalos válaszban kívánt biztosítékot kapni Németország álláspontjáról. Ezért Alexander Hoyos

gróf, követségi tanácsos július 5-én két dokumentumot nyújtott át ifj. Szögyény-Marich László berlini osztrák-magyar nagykövetnek. A Tisza István által fogalmazott első memorandum a dunai monarchia helyzetét elemezve azt javasolta, hogy a szerb kérdés miatt Bulgáriát vonják be a hármas szövetségbe. Ferenc József császár kézírásos üzenetében pedig azt közölte, hogy a kettős monarchia a „pánszláv áradat-

tól” csak akkor lehet biztonságban, „ha Szerbiát, amely jelenleg a pánszláv politika déli súlypontját alkotja, politikai-hatalmi tényezőként kikapcsolják a Balkánról”. A cél „Szerbia elszigetelése és területének csökkentése”.

Szögyény-Marich még aznap átadta a dokumentumokat II. Vilmosnak, aki már a közös reggeli után felhatalmazta a nagykövetet, közölje uralkodójával: Ausztria–Magyarország „még egy ko-

moly európai komplikáció esetén is számolhat Németország teljes támogatásával”. Ha a szerbiai konfliktuson túlmenően háborúra kerülne sor Ausztria–Magyarország és Oroszország között, Németország a „megszokott szövetségi hűség” jegyében Bécs oldalán áll.

II. Vilmos azonnali bevonulást sürgett Szerbiába, ha Bécs a háború mellett dönt. Úgy vélte, Oroszország és Franciaország katonai gyengesége lehetővé

KRONOLÓGIA

- **1862–1888** I. Vilmos Poroszország királya, később császár
- **1864** Ausztria és Poroszország háborút indít Dánia ellen Schleswig-Holsteinért
- **1866** porosz-osztrák háború; königgrätzi csata; prágai béke
- **1870. szeptember 1–2.** a sedani csata; III. Napóleon fogságba esése
- **1871. január 18.** a Német Császárság kikiáltása Versailles-ban
- **1871. április 16.** Berlin birodalmi főváros lesz
- **1873. április 21.** a német haditengerészet megalapítása
- **1873. május 25.–október 22.** a három császár egyezménye (Oroszország, Ausztria-Magyarország, Németország)
- **1878. május 11.–június 2.** merényletek I. Vilmos császár ellen
- **1878. június 13.–július 13.** a berlini kongresszus
- **1878. október 21.** a kivételes törvény („szocialistaellenes törvény”) elfogadása
- **1879. október 7.** kettős szövetség Ausztria-Magyarországgal
- **1884. március 28.** a Német Gyarmatosítás Társaságának megalakulása
- **1887. június 18.** német–orosz viszontbiztosítási szerződés
- **1888. március 9.** I. Vilmos halála. 99 napi kormányzás után utóda, III. Frigyes is meghal
- **1888. június 15.** II. Vilmos trónra lépése
- **1890. március 20.** Bismarck lemondása, Leo von Caprivi kancellári kinevezése
- **1890. június 14.** német–angol területcsere-egyezmény (Helgoland–Zanzibár-egyezmény)
- **1890. szeptember 30.** a szocialistaellenes törvény hatályon kívül helyezése
- **1891. május 6.** hármas szövetség Ausztria-Magyarországgal és Olaszországgal
- **1897. március 31.** Alfred Tirpitz admirális államtitkári kinevezése a haditengerészeti hivatalba
- **1898. november 9.** II. Vilmos császár damaszkuszi beszéde az aktív német keleti politikáról
- **1898. december 23.** Németország koncessziót kap a Berlin–Bagdad vasút megépítésére
- **1900. június 14.** a második flottatörvény elfogadása
- **1900. július 27.** II. Vilmos császár „hun beszéde”; német csapatok Kínába küldése
- **1902. június 28.** a német, osztrák–magyar, olasz hármas szövetség megújítása
- **1905. március 31.** II. Vilmos császár látogatása Tangerben
- **1911. július 1.** a Panther német cirkáló Agadirban („párducugrás”)
- **1914. augusztus 1.** német hadüzenet Oroszországnak
- **1914. augusztus 3.** német hadüzenet Franciaországnak. Német csapatok vonulnak be Belgiumba

tenné Németországnak a válság leküzdését. A Románia reagálását illető bécsi aggodalmakat a császár a román királlyal személyesen kívánta eloszlatni. Szögyény-Marich még aznap este továbbította Bécsbe II. Vilmos „biankó felhatalmazását”, hozzáfűzve, hogy a császár „sajnálná, ha mi [Ausztria-Magyarország] a mostani, számunkra oly kedvező pillanatot kihasználatlanul hagynánk”.

Az európai nagyhatalmak ellenséges szövetségi rendszerekbe tömörülése a júliusi válság idején feltartóztathatatlannal vezetett az első világháborúhoz. Miután a német kormány beleegyezett a Szerbia elleni akcióba, Bécsben a háború mellett döntöttek. Ellenvéleményt csupán Tisza István magyar miniszterelnök hangoztatott, aki az időpontot alkalmatlannak, az ürügyet pe-

dig elégtelennek tartotta. Végül az osztrák ultimátumra adott szerb választ elfogadhatatlannak találták, s 1914. július 25-én a Monarchia megszakította diplomáciai kapcsolatait Belgráddal, július 28-án hadat üzent és július 29-én megkezdte Belgrád lövetését.

A lépéssel alapvetően megváltozott a központi hatalmak diplomáciai és erkölcsi helyzete. Meghiúsult Nagy-Britannia törekvése az osztrák–szerb konfliktus nemzetközi döntőbíróság révén történő rendezésére. Július 30-án megkezdődött az orosz hadsereg mozgósítása, ami a háborús előkészületek hullámát váltotta ki. II. Vilmosnak a cárhoz intézett felhívása ugyan néhány órára megállította a mozgósítási gépezetet, de a cár nem tudott ellenállni tábornokainak. Július 31-én ismertté vált az általános orosz mozgósítás, s mivel augusztus 1-jén este Szentpéterváron elutasították a mozgósítási rendelet érvénytelenítését, Németország hadat üzent Oroszországnak. A franciák halogatták a választ a Párizs álláspontjára vonatkozó német kérdésre, ezért a birodalmi kormány a katonák nyomására augusztus 3-án Franciaországnak is hadat üzent. A német hadsereg belgiumi betörését követően Nagy-Britannia szövetségesi kötelezettségének eleget téve augusztus 4-én hadüzenetet nyújtott át Németországnak. Az Oroszországnak és Franciaországnak elsőként hadat üzenő Német Birodalom a világ közvéleménye előtt agresszorként jelent meg, jóllehet az első világháború kirobbantásáért valamennyi nagyhatalom felelős volt.

Az 1914. évi feszült világpolitikai helyzetben minden európai helyi háború az általános háború veszélyét rejtette magában, ha abban valamely nagyhatalom részt vett. Az Ausztriának 1914. július 5–6-án átnyújtott osztrák–szerb háború „biankó csekkjével” Németország ugyanúgy hozzájárult az eskalációhoz, mint az oroszok a mozgósítás elrendelésével. A háborúzási hajlandóság és a döntési folyamatok kormányformától független militarizálódása Európában mindenütt jelen volt. Közös volt az a meggyőződés is, hogy védekező háborút kell folytatni, amely az általánosan elterjedt vélemény szerint rövid ideig tart majd. Csak kevesen gyanították, hogy a következő években Európa „öskatasztrófája” játszódik le, s kevesen ismerték fel a túlhajtott nacionalizmus, az imperialista expanzió és az európai hatalmi rendszer antagonizmusának várható következményeit. ♦

V.

POROSZORSZÁG AGÓNLIJA

1919–1947

1918. november 9-én Berlinben kikiáltották a köztársaságot, s ezzel lezárult a Hohenzollernek 300 éves uralma Poroszországban. Dél-tábjában sztrájkoló munkások tízezrei gyűltek össze a berlini Reichstag előtt, „*Le a császárral!*” jelszóval. A fenyegető káoszra tekintettel a birodalom legerősebb pártja, a szociáldemokrata párt (SPD) vezetősége elhatározta a hatalom átvételét és II. Vilmos császár megbuktatását. 14 óra tájban a szociáldemokrata Philipp Scheidemann az izgatott tömeg előtt kijelentette: „*A régi, a korbadt összeomlott, a Hohenzollernek lemondtak.*” Ezután pedig kikiáltotta a köztársaságot. II. Vilmos még arról fantáziált, hogy hadserege élén Berlinbe vonul, és „szétlövi” a várost. De mivel már nem léteztek császárhű csapatok, az uralkodó Hollandiába menekült.

A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG ÉVEI

A császárság megszűnése után Poroszország önálló szabad állam lett a birodalmi szövetségben belül, s 1920-ban demokratikus alkotmányt kapott. A versailles-i szerződésben a Németországot

érintő területi elcsatolások – beleértve a porosz–francia háború után megalakult Elzász-Lotaringia birodalmi tartományt és a bajor Pfalz részeit – kizárólag porosz területeket érintettek: Eupen-Melmedyt Belgium, Észak-Schleswiget Dánia, a hultschini területet Csehszlovákia kapta meg. Nyugat-

Poroszország és Posen területek jelentős részeit – amelyek Lengyelország felosztásakor kerültek Poroszországhoz –, valamint Kelet-Felső-Sziléziát Lengyelországhoz csatolták. Danzig szabad államként a Népszövetség, a Memel-vidék pedig a szövetségesek igazgatása alá került. Ezzel Kelet-Poroszországot elszakították a többi országrésztől; a birodalmi területekről csak hajóval, repülővel vagy vasúttal volt elérhető, a lengyel korridoron keresztül. A 15 évre népszövetségi igazgatás alá kerülő Saar-vidék túlnyomórészt porosz területekből alakult meg.

Porosz területnövekedést hozott Waldeck szabad állam csatlakozása. Az 1921. évi népszavazás nyomán a waldecki körzethez tartozó Pyrmont Hannover porosz provinciához került.

1919–1932 között Poroszországban a weimari koalíció (SPD, Centrum, Német Demokrata Párt-DDP) kormányzott, amely 1921–1925 között a Német Néppárttal (DVP) bővült ki. A birodalom néhány más tartományától eltérően a választások 1932-ig a poroszországi demokratikus pártok többségét nem veszélyeztették. Az 1920–1932 között szinte megszakítás nélkül kormányzó, keletporosz származású, szociáldemokrata Carl Severing és bel-

→
Berlin. Fények a Friedrichstrassén
→

KRONOLÓGIA

- **1919. június 28.** a német békeszerződés aláírása Versailles-ban
- **1920** Poroszország demokratikus alkotmánya
- **1921. április 27.** a német jóvátételeket 132 milliárd márkában állapítják meg
- **1921. október 12.** a Népszövetség döntése Felső-Szilézia Németország és Lengyelország közötti megosztásáról
- **1932. június 1.** Franz von Papen kancellársága
- **1932. július 20.** a poroszországi államcsíny
- **1933. január 30.** Hitler kancellári kinevezése
- **1933. március 21.** Potsdam napja
- **1933. március 24.** a felhatalmazási törvény
- **1933. március 31.** ideiglenes törvény a tartományok egységesítésére a birodalommal
- **1938. március 13.** az Anschluss
- **1939. szeptember 1.** német támadás Lengyelország ellen. A II. világháború kezdete
- **1945. február 4-11.** a jaltai konferencia
- **1945. április 27.** Ausztria függetlenségi nyilatkozata
- **1945. április 30.** Hitler öngyilkossága
- **1945. május 7-9.** feltétel nélküli német kapituláció Reimsben és Berlin-Karlsborstban
- **1945. július 17.-augusztus 2.** a potsdami konferencia
- **1947. február 25.** a második világháború négy győztes hatalma bejelenti Porszország felszámolását

ügyminisztere jövőbe mutató reformokat valósított meg, amelyek később az NSZK számára is példamutatóak voltak. Közéjük tartozott a konstruktív bizalmatlansági indítvány, amely csak akkor engedélyezte a miniszterelnök megbuktatását, ha egyidejűleg új miniszterelnököt választanak. Így módon a porosz tartományi kormány addig maradhatott hivatalban, amíg a tartományi gyűlésben nem alakult ki pozitív többség, vagyis a ténylegesen együttműködni szándékozó ellenzéki pártok többsége.

Az 1932. április 24-én rendezett porosz tartományi választáson sem jött létre kormányképes koalíció, a Braun-kormány ügyvivőként továbbra is hivatalban maradt. Ez szolgáltatta az ürügyet Franz von Papen birodalmi kancellárnak az ún. „poroszverésre”. Az 1932. július 20-i államcsínnel a birodalmi kormány rendeleti úton leváltotta a porosz tartományi kormányt azzal az indokkal, hogy az altonai véres vasárnap elvesztette az ellenőrzést a közrend felett. Papen birodalmi megbízottként – az államapparátus nagy részének támogatásával – átvette a hatalmat Porszországbán.

A legfontosabb demokratikus érzelmi tartományi kormány leváltása fél évvel később jelentősen megkönnyítette Adolf Hitler hatalomra jutását, mert a porosz kormány hatalmi eszközei – főleg rendőri apparátusa – kezdetől fogva a nemzetiszocialisták rendelkezésére álltak.

A NEMZETISZOCIALISTA KORSZAK

Hitler birodalmi kancellári kinevezése után Hermann Göring lett a porosz belügyminisztérium birodalmi megbízottja, így a hatalom átvétele után a nemzetiszocialisták rendelkezésére állt a porosz tartományi kormány végrehajtó hatalma. Néhány héttel később, 1933. március 21-én került sor az ún. Potsdamnapra: március 5-én az újjáalakított Reichstagot Hindenburg birodalmi elnök jelenlétében a potsdami helyorségi templomban, a porosz királyok temetkezési helyén nyitották meg. A propagandrendezvényrel, amellyel Hitler és az NSDAP „a régi Porszország és az új Németország nászát” ünnepelte, a porosz monarchista és német nemzeti köröket igyekeztek megnyerni a nemzetiszocialista államnak, illetve a Reichstag konzervatívjait a két nap múlva esedékes felhatalmazási törvénynek.

Poroszország utolsó miniszterelnöke, Hermann Göring a nürnbergi per vádlottjaként, 1946

1933 után a birodalmi kormány gleichsaltolási (egységessítési) törvényekkel teremtette meg a nemzetiszocialista egységállamot. A birodalmihelytartó-törvény (1933. április 7.) és a birodalom újjáépítéséről szóló törvény (1934. január 30.) formálisan ugyan nem oszlatta fel a tartományokat, de megfosztotta őket önállóságuktól.

Az összes tartományi kormányt a birodalmi helytartó ellenőrzése alá helyezték. Kivételt képezett Poroszország, amelyben a törvény szerint maga a birodalmi kancellár gyakorolta a „birodalmi helytartó jogait”. A jogok gyakorlását azonban 1933. április 10-én Hitler rendeletileg Göringre ruházta. Ezzel párhuzamosan a pártgauk (pártkörzet) létrehozásával a nemzeti politikát növekvő mértékben regionális szintre vitték át.

A gauvezetőket Hitler saját hatáskörben az NSDAP vezetőinek nevezte ki. Poroszországban ez a föderalizmus-ellenes politika még tovább ment: a

tartományi minisztériumokat összevonták a megfelelő birodalmi minisztériumokkal. Csak a porosz pénzügyminisztérium, az archívumok igazgatása és néhány kisebb tartományi hivatal maradt önálló 1945-ig.

Poroszország területi kiterjedése 1933 és 1945 között alig változott. Poroszország 1937. április 1-jén többek között Lübeck szabad Hanza-várossal bővült. A második világháborúban anektált lengyel, korábban porosz területeket nem csatolták a vele határos Poroszországhoz, hanem az ún. birodalmi gaukhoz sorolták.

POROSZORSZÁG FELSZÁMOLÁSA

1945. május 8-án véget ért a második világháború Európában. A szövetséges hatalmak Mürwik különleges terület május 23-i megszállásával teljesen elfoglalták a porosz Schleswig-Holstein provinciát, s letartóztatták a különleges területen székelő utolsó birodalmi kormányt.

A szövetségesek megszállási övezetekre osztották Németországot, és keleti területeit az újonnan kialakított

Odera–Neisse határ mentén Lengyelországhoz és a Szovjetunióhoz csatolták. A porosz állam 1945-ben de facto megszűnt létezni, de jure azonban 1947. február 25-ig fennmaradt, amikor a Szövetséges Ellenőrző Tanács 46. számú törvényével feloszlatta. Indoklásul a tanács kimondta: „A porosz állam régóta a németországi militarizmus és a reakció megtestesítője, s megszűnik létezni. A népek békéjének és biztonságának fenntartása érdekében s a németországi politikai élet demokratikus alapon történő további helyreállításának szándékától vezetve az Ellenőrző Tanács az alábbi törvényt bocsátja ki:

1. cikk. A porosz állam, központi kormánya és összes alárendelt hivatala ezennel felszlik.” ♦

KIÁLLÍTÁS A VÁRKERT BAZÁRBAN

ÚJ VILÁG SZÜLETETT

Az I. világháború, ahogy még sosem láttad...

Defeat the KAISER and his U-BOATS

1914
1918

EMBERI ERŐHŐRÁSOK
MINISZTERIUMA

VÁRKERT
BAZÁR

Habsburg
Történelmi Intézet